Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА ҮНДЕЗЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 7 четверг

№ 24 (14524)

Садар өртээ 10 көп.

(Чагыдар өртээ 6 көп.).

Тыва республика библиотека

ОРУЛГАЛЫГ АДЫР

Барановичи (Брест область). Областың «Октябрьның 40 чылы» колхозу хой малды шагдан бээр өстүрүп келген-даа болза, ол адыр карылгалыг боп келген. Ажыл-агыйның баштаар чери колхозчулар-биле сүмелешкеш, мал эъди болгаш алгы-кеш болбаазырадып кылыр мастерскаяларны туттуруп алган.

Ам хой эъдиниден янзы-бүрү продуктуларны, хой кежин эттеп, будааш, улуг-биче тоннарны колхозчулар боттары-ла кылып турар апарган. Бир чыл үе дургузунда хой ажылы орулгалыг адыр апарган.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК БЕШКИ СЕССИЯЗЫ

Дүүн Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязының үшкү ажыл хүнү эгелээн. Кызыл хоорайда аш чарлаан хамаатыларбиле, ол хөделиишкинни организастаан организастыг комитеттиң кежигүннери-биле депутаттар Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, К. А. Бичелдей бурунгу хүн сессия хуралының соолгүнде ужуражып чорааннар, оларның дыңнадыглары-биле эртенги хурал эгелээн. **Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, К. А. Бичелдей** ук ужуражыышкын дугайында кыска дыңнадыгларны кылган. Оргкомитеттиң даргазы **Э. Л.-Д. Ооржак** база чүве чугаалаан.

Дыңнадыгга хамаарыштыр Кызыл хоорайда ажылчын депутат **А. В. Ковальчук**, республиканың коммерция компаниязының директору депутат **Б. Т. Санчы**, «ҮТКА 25 чылы» совхозтун ажылчын кооперациязының даргазы депутат **Ч. К. Айыр-Санаа**, Чадаанада эмчи депутат **Э. С. Донгак**, Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазының оралакчызы депутат **К. С. Дилак** болгаш оргкомитет даргазының оралакчызы **С. А. Байыр** олар чүве чугаалааннар.

Сессия ук саналдарга үндезилээш, аш чарлаан хамаатыларга дүүштүр айтырыгны чугаалажыры хүн айтырыгына киирген болгаш ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ону парлаггага үндүрер.

Сессия «Бүдүрүлгелериниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүглериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырыче катап кирген. Редакция комиссиязы мурнунда үнүп турган саналдарга үндезилеп кандыг эдилгелер кииргенин ооң даргазы депутат **Н. А. Жоголь** таныштырган. Хоойлу төлевилелин чүүлдер аайы-биле бадылааннар. Аңаа улус депутаттары **Г. Я. Эпп, В. Д. Тавберидзе, Б. Т. Санчы, С. С. Санчай, А. И. Ванжа, Ш. Д. Ооржак, В. А. Попов, Г. М. Шубник** болгаш өскелер-даа хой саналдарны киирген.

СЭКП ТК-ның болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының организастааны Красноярскиде чөвүлел хуралынче бистиң республиканың партия обкомунуң оргкилдизинің ажылдакчыларын болгаш райкомнарның бирги секретарларын чалаан. Сибирь девис-кээринде чугула ужур-дузалыг айтырыгны чугаалажыр ол чыышка бистиң төлээлеривистиң баарының эргежок чугулазын барымдаалааш, аңаа киржир ужурлуг 7 улус депутадынга сессияның ажылын төндүрбейн, ара чоруурун чөпшээрээн. Олар чамдык айтырыглар талазы-биле саналдарын арттырын каар, ону комиссия барымдаалаар.

Дүүнгү кежээки хурал февраль 7-де сессияның ажылдаар үезин дугуржуру-биле эгелээн. Эртенги шактарда аныяктар-биле улус депутаттарының, доктаамал комиссиялар кежигүннериниң киржилгези эргежок чугула болганы-биле сессияның ажылын 14 шакта эгелээр деп шиитпирлээн.

Ооң соонда «Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүглериниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлу төлевилелин чугаалажырын уламчылааш, Хоойлуну хүлээп алган. Ону күштүг болдуруп киирер дугайында доктаалды база хүлээп алган.

1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар ажылдаарының база күрүне планының колкол көргүзүглериниң болгаш 1990 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планын күүсеткен түңнелдериниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр доктаал төлевилелиниң талазы-биле редакция комиссиязы ажылдап турар аразында сессияның хүн айтырында кирген корум-чурумга хамаарышкан айтырыгны чугаалажырын эгелээн. Ол талазы-биле дыңнадыгны республиканың иштики херектер министри **В. Б. Кара-Сал**, юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол**, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы **З. Н. Валишин**, республика прокурору **С. С. Зотов**, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы **В. Н. Федосеев** олар кылганнар.

Ук айтырыг талазы-биле эдеринчи илеткелги Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы **Н. А. Ондар** кылган.

Сессия ажылын бүгүн дүүш соонда уламчылаар.

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ — ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Тыва АССР-ниң күрүне планынга болгаш күрүне бюджеднге холбаштыр айтырыларга саналдарның уланчызы.

Улус ажыл-агыйының чорудулгазының прогнозунуң база республиканың бюджединиң дугайында сессияга киирген материалдар 1982 чылда тургускан өртектер болгаш амгы үеде бар тарифтер өзугаар ажылдап ыылдынган-дыр, чаа болгаш эрги өртектерниң аразында ылгалды дуглаар акша-хөрөңгини кайыын алырын ук документилерниң авторлары тайылбырлан-ла бээр боор деп. **Тыва АССР-ниң улус депутады, автоорук эргелелиниң начальниги В. А. МУРОМЦЕВ** саналын эгелээн. Тываның автомобиль оруктарының байдалының багайы-биле республиканың агроүлетпүрү бүдүрген продукциязының 1/3 кезиин сөөртүлге үезинде чидирип турар, а чижек санаашкын-биле алырга, республиканың улус ажыл-агыйының шиитпирлеттинмээн чок, тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында хоойлу база чок.

Бүгүн Россия бюджединде национал орулганың 30 хуузу агросектордан тургустунуп турар. Ындыг турбуже, бистиң төлевилелде агроүлетпүр комплекизиниң үндүрүү 8,7 катап өскен. Шак мындыг хамаарылга турда, бис көдээни кажан-даа бут кырынга тургузуп шыдавас бис. Тургустунуп турар стабилизация фондузу кончуг эвээш, харын-даа ооң дугайында тодаргайлаттынмаан болуп турар.

Бо хүлээп ап турар хоойлуларывыс таарыштыртынган өртектер турда, орта ажылдан шыдавас. Ол дээрге меге өртектер-дир, чүге дээрге негелде болгаш хеллелди ол таарыштырып шыдавас. Бараан-сараан чок турган болдур, ам-даа ол чок хевээр.

Республиканың чонун аъш-чем-биле медицина негелделерин ёзугаар хандырар дизе, көдээ ажыл-агый продукциязын будүрериниң хемчээлин улгаттырарынга совхозтарның экономиктиг сонуургалын чавырылдырып турар деп, ол чугаалаан. Бо айтырыгны эш Ооржак аңгы-аңгы деңнелдиң хуралдарынга мурнунда база көдүрүп турган. Сессияга чугаалажып турар айтырыгга ук айтырыг дорт хамаарышпас-даа болза, республика бюджедин чугаалажып тура, кичээнгейге ап болур үүлдерниң бирээзи.

Кадык камгалалынга үндүрер чарыгдалдарны республика бюджединге киирип тура, оларны база катап «сартыктаар» дээр методбиле көрген-дир деп, **Танды районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи депутат А. Ш. СОНАМ-БАИЫР** шүгүмчүлээш, шак ындыг бюджетти хүлээп алырда, бодамчалыг болур ужурлуг бис деп чугаалаан. Бодунуң ындыг бодалын кадык камгалалының ажылында чедир кылдынмайн турар үүлдерниң чижектери-биле бадыткаан. Улус депутадының бодалы-биле алырга, кадык камгалалынга үндүрген 61911 муң рубль чарыгдалдарга ыракта чедишпес.

Тыва АССР-ниң улус депутады Ю. С. ПУТИНЦЕВ бодунуң саналын республиканың даштыкы-биле садыг харылзааларынга тураскааткан. Бо талазы-биле чамдык ажылдар кылдынган. Даштыкы фирмалар-биле керээ чарының дугайында айтырыгларны чоокта республиканың Министрлер Чөвүлелиниге чугаалашкан болгаш ам бо февраль айда кезек тодаргай керээлер чардынары көрдүнген. Ооң бир практиктиг талазы, тодаргайлаарга, даштыкыдан садып алыр материалдыг курлавырларны республиканың бодунуң эргези-биле шилип алыр аргалыы шиитпирлеттинген. Санал берикчизи бистиң республиканың кожа регионнарында даштыкы фирмалар-биле керээ чарып ап турарының дуржулгазындан чамдык чижектерни чугаалаан.

Кожавыс Моол Арат Республика-биле кызыгаар эртирилгезиниң айтырыглары **шериг кезээниң командири депутат И. В. ЕГОРОВТУ** дүвүредип турар. Мурнунда турганы-биле деңнээргe, Моолдан Тываже болгаш Тывадан Моолче автотранспорттуң аргыжып турары үш катап көвүдээн. Ынчангаш Хандагайты болгаш Сагаан-Толагай кызыгаарларынга тускай контроль-эрттирилге пунктуларын тургузары дарый негеттинип турар.

«Кызыл» агрофирманың баштаар черинің даргазы депутат А. И. СЕМЕНОВ бо сессияның материалдары эрткен дөрткү сессияның болгаш доктаамал комиссиялардың шиитпирлери-биле тудушкак кылдыр ажылдаттынмаанын шүгүмчүлээн. 1991 чылдың республика бюджединиң болгаш улус ажыл-агыйының чорудуунуң кол-кол үүлдери — Тыва АССР-ниң чер реформазының хоойлузу болгаш чер кодексин чок, тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында хоойлу база чок.

Бүгүн Россия бюджединде национал орулганың 30 хуузу агросектордан тургустунуп турар. Ындыг турбуже, бистиң төлевилелде агроүлетпүр комплекизиниң үндүрүү 8,7 катап өскен. Шак мындыг хамаарылга турда, бис көдээни кажан-даа бут кырынга тургузуп шыдавас бис. Тургустунуп турар стабилизация фондузу кончуг эвээш, харын-даа ооң дугайында тодаргайлаттынмаан болуп турар.

Бо хүлээп ап турар хоойлуларывыс таарыштыртынган өртектер турда, орта ажылдан шыдавас. Ол дээрге меге өртектер-дир, чүге дээрге негелде болгаш хеллелди ол таарыштырып шыдавас. Бараан-сараан чок турган болдур, ам-даа ол чок хевээр.

Республиканың чонун аъш-чем-биле медицина негелделерин ёзугаар хандырар дизе, көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазыратканындан 30 хуузун хостуг садар, а арткан 70 хуузу аъш-чем үндүрүү болгаш күрүне чагынче кирер ужурлуг дээрзинге саналдакчы бүзүрелдиг.

Дараазында **ССРЭ-ниң улус депутады Г. С. САГААНДАЙ** бюджет болгаш прогноз дугайында чугаалажып тура, хөрөөжен чоннуң ажыл, амыдыралын экижидериниң талазы-биле кым-даа кичээнгейге албаанынга хараадаан. Көдээ ажыл-агыйда ажылдап турарларның 43 хуузу — хөрөөженнер. Оларның ажылдаар байдалдары кончуг берге, ылангыя саанчы кижи бир хүнде чеже аар чүүкту дажыглап кээр-дир? Совхозтар оода-ла ийи дугуйлуг идер-терге дээн ышкаш бодүүн херекселди садып бербейн турар.

Улаштыр улус депутады хөрөөженнер ажылының талазы-биле додалдарын чугаалаан. Мурнунда партия райкомнарынга турган хөрөөжен чон ортузунга ажыл чорудар килдистерни дүжүрүп каапканындан, ам ажыл туруп алган. Хөрөөженнер ажылы Советтерге улуг дузаны чедирип турар болганда, маңаа тускай хостаткан ажылдакчыларны үндүрериниң айтырыын чүге шиитпирлеп болбазыл? База ол ышкаш совхозтар төптеринге хөрөөженнер чөвүлелиниң шалыңбиле ажылдаар дарганарын тургузары күзенчиг. Ынчангаш оларга таарымчалыг байдалды тургузуп, тускай өрөөлден үндүрүп берзе эптиг деп, ол саналдаан.

* * *

Хоорайда аш чарлаан хамаатыларның негелделеринбиле холбаштыр тургустунган комиссияның дыңнадынга хамаарыштыр саналдар эгелээн.

Кызыл ЦЭС тудуг эргелелиниң ажылчыны депутат А. В. КОВАЛЬЧУК бодунуң чугаазынга турып келген айтырыгның нарын, бергезин ынчангаш ооң сагыш-сеткилин хөлзедип турарын эгезинде айыткан.

Аш чарлааннарның оргкомитединиң даргазының оралакчызы **С. А. Байыр** бодунуң киленнг чугаазынга «аш кижини тодуг кижи эскербес, тоовас» деп сөстерни ажыглаанынга хамаарыштыр депутат бодунуң бодалын чиге чугаалаан. Бир эвес, шынап-ла, ындыг болза, депутаттар аңаа түүе сес бергенил, ооң чугаазын дыңнааныл, хүн чурумунга ону киргенил? Ынчангаш бо бүгү угаан-сарыылдыг чоруктун демдээ, аш чарлааннарны база оларның оргкомитедин сессия, депутаттар хүндүлеп көрүп турарының чижээ-дир.

Ынчаарга ол боду кандыг-бир партияның кежигүнүдаа эвес, бодүүн ажылчын кижи. Амгы бо политиктиг демиселдің утказын черле билбейн турарын ол дыңнаткан. Республикада байдал, ооң иштинде аныяктар айтырыы берге, ынчалза-даа ону ындыг арга-биле шиитпирлеп болбас дээр бодалын А. В. Ковальчук илереткен. Боттуг чугаа, хемчеглер херек. Ынчангаш аш чарлаанларның айтырыын сессияның хүн чурумунга киирер дээш ол боду база бадылаанын дыңнаткан.

Ооң соонда депутат Г. Ч. Ширшин биле Ч.-Д. Б. Ондарның ажыл-ижинге хамаарыштыр бодалын илереткен. Бир-тээ, эш Ондарны Дээди Советтиң Даргазынга сессияга бадылаан болганда, аш чарлааннар, оргкомитет депутаттарга база бүзүревейн турар ышкажыл. Негелделериниң бирээзинге харыы кылдыр депутат А. Ковальчуктуң медегдээни чүл дээрге Ч.-Д. Б. Ондар бергелерден чалданмас, ындыг айтырыгларны шиитпирлээр дээш турикуп турарын чугаалаан. Эң ылаңгыяда эрткен чылын болуп эрткен нарын байдалдыг митингилерге, хуралдарга ол киришкен, чүве чугаалаан.

Тургустунуп келген байдалды чогумчалыг шиитпирлээри-биле бо чарлаан ашты баштайгы сагындырыг хемчег кылдыр санаарын, ону соксадырын киржикчилерден база оргкомитеттен ол дилээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Даргазы депутат Ч.-Д. Б. ОНДАР чамдык депутаттарның негелдези-биле тайылбыр берген.

Политиктиг демиселдің бо хевирин демократтың өредии деп санап турарын, кижи бодун боду көргүзериниң бадыткалы кылдыр санап турарын эгезинде айыткан. Мурнунда чуртка, партияга турган административтиг системаны 1985 чылда буруу шапкан, ооң соонда чаа хөгжүлде эгелээн, ынчаарга сөөлгү үеде мурнуку эки үүлдерни шуптузун шыйып кааптары согур болгаш дүлей чорук дээрзин ол айыткан. Ч.-Д. Ондар республиканың улус ажыл-агыйының адырларында 30 чыл ажылдап турарын, ол үениң дургузунда бүгү-ле аргаларын, күжүн болгаш мергежилин үндүрүп келгенин чугаалааш, аңаа удур буруудадыышкынны хүлээп албайн турарын айыткаан. Депутаттар болгаш чалаткан эштер, силерниң-не аранарга ажылдап, өзүп келдим, ынчангаш кандыг байдалдыымны билир силер деп, ол чугаалаан. Моон соңгаардаа, бир эвес депутаттар, чон бүзүрээр чүве болза, чон дээш кады ажылдаарын ол бүзүреткен. Ынчангаш аш чарлааннар база оларны организастааннар-даа хамык негелдезин аңаа эккээрин, кады чугаалажып, шиитпирлеп көөрүнге беленин ол дыңнаткан, оргкомитет бодунга улуг харыысалганы үүктеп турарын депутат түңнелинде чугаалаан.

Ооң соонда Ч.-Д. Б. Ондар депутаттарның айтырыгларына харыылаан.

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң бирги секретары, ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. ШИРШИННИҢ тайылбыры эдээн делгеренгей болган. Ол болза партия рескомунуң бирги секретары болганда, ону конференция соңгаан болганда, хамыктың мурнунда республиканың партия организациязы — бот-тускайлаң политиктиг организация ооң ажылдаар-ажылдавазын шиитпирлээр эргелиг дээрзин ол дыңнаткан.

Ынчалза-даа, бир-тээ, мындыг айтырыг туруп келген болганда, эш-өөр-биле ол сүмележип, тайылбыр бээр бодап турарын чугаалаан. Бистиң чуртувуста эде тургустунуушкун баштайгы бодап, планнап турганы ышкаш болбайн турар. Частырыгларны, алдаглалдарны партия болгаш совет органнар кылгылаан, ону ам сайгарып, өөренип көрүп турар. Ниити чуртта ышкаш, бистиң республикада база ындыг үүлдер болуп турар. Эде тургустунуушкун, рынокче шилчилге үези черле берге болур. Ону ажып эртер херек. Аш чарлаанларның негелделеринде шын үүлдер база бар дээраин Г. Ч. Ширшин айыткан. Байдалды-ла чогумчулары тергиин чугула.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ЧУРУКТА: сессияның ажылының үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының 1991 чылда бюджединиң дугайында СЭКП Төп Комитединиң 1991 чылдың январь 31-де доктаалы

1. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бюджедин орулгалар талазы-биле 907,9 млн. рубль, чарыгдалдар талазы-биле 1967,9 млн. рубль түңнүг кылдыр бадылаар.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бюджединиң чедишпезин дуглаарынга СЭКП-ниң бюджединден 1.060 млн. рубльди бээр.

Партия бюджединиң көргүзерин ооң күүселдезиниң чорудулгазын тодаргайлаарын СЭКП ТК-ның Херектер эргелелинге дагзыр.

2. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары СЭКП Уставынга дүүштүр партия организацияларының бюджеттерин чер-черниң байдалдарын барымдаалап тургузар болгаш саң-хөө курлавырларын ажыл-чорудулганың кол угланыышкыннарынга — СЭКП Уставында айыткан сорулгаларны күүседиринге партия организацияларының политиктиг болгаш организакчы ажылынга материалдыг магадылалдарны хандырарынга мөөннээр.

Партия бюджединиң чедишпезин ажып эртер, боттакшаланыышкынга партия организацияларын белеткээр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш боттандырар. Бо сорулгаларга дүүштүр бүдүрүлге ажыл-агый чорудулгазындан, партияның материалдыг баззазын улам-на камналгалыг ажыглаарындан болгаш өске-даа алдынар үүлдерден орулгаларны немей киириштирер.

Партияның акша-хөрөңгилерин шын болгаш боттуг чарыгдаарынга контрольду контроль болгаш контроль-ревизия комиссияларының киржилгези биле хандырар.

3. Сагылга-чурумнуң байдалын, Уставтың норма-чижектерин коммунистерниң күүседин турарын партия эге организациялары болгаш партия комитеттери контроль органнары-биле демнекин алгаш хынан көөр, Устав негелделерин күүсеттес болгаш партияны материал талазы-биле деткииринден ойталаар СЭКП кежигүннериниг хамаарыштыр принципиалдыг көрүүшкүнү кылыр. Ук детпөөче болза амгы үениң байдалдарында чүгле саң-хөөнүң эвес, харын политиктиг айтырыг болуп турарын барымдаалаар.

4. СЭКП-ниң эт-хөрөңгизиниң өнчү эргезинге хамаарышкан айтырыгларга эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары, партияның республика, край, область, округ, хоорай, район комитеттери «СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөрөңгизиниң дугайында» партияның XXVIII съездизинің резолюциязын удуртулга болдурар.

СЭКП-ниң өнчүзүнүң коллективтиг, интернационалдыг характерин Пленум онзалап демдеглевишаан, партияның иштин байлаа болуп турар ол өнчүнүң камгалалын амгы күштүг хоойлунуң хемчээлинге хандырарын партия комитеттеринге дагзып тур.

Москвага ужуражыышкыннар

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков февраль 5-те партияның Москвада Дзержинск райкомунга партия активи-биле ужурашкан. СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумунуң ажылының түңнелдери, чуртта экономиктиг болгаш политиктиг байдалдың эң чугула айтырыгларының база коммунистерниң аразынга чөрүлдээлерни болдурган идеология айтырыгларының талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының туружу — ол ужуражыышкынның кол темалары болган.

Бо айтырыгларны чүгле совет кижилер эвес, харын даштыкыда база сонуургап турар. «Эн-би-си» америк телекомпаниясының корреспондентизи РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарындан ужуражыышкынның мурнуу чарыында интервью алган.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 21 болгаш 54 үүлдеринге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутады Владимир Васильевич Содунамның бүрүн эргезиниң хуусаа бетинде доозулганы-биле холбаштыр Азас № 112 соңгулда округундан үнүп чоруткан Тыва АССР-ниң улус депутадының орнунга соңгулданы 1991 чылдың март 17-де, воскресеньеде эрттирерин Төп соңгулда комиссиязы доктааткан.

Соңгулда мурнунуң ап чорудар хемчеглерин дараазында хуусааларда доктаатканы: округту тургузарын февраль 6-га чедир, участок комиссияларын — февраль 18-ке чедир, депутатка кандидаттарны депшидерин — февраль 25-ке чедир, оларның бүрүткелин февраль 25-тен 27-ге чедир, соңгукчулар-биле ужуражыгларны бүрүткээн хүнүнден эгелээш, 1991 чылдың март 16-га чедир эрттирер.

Кызыл хоорайның бөлүк хамаатыларының аш чарлаан чоруун чугаалажып көргенинің түңнелдериниң дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведениң **доктаадыры болза:**

1. Кызыл хоорайда бөлүк хамаатыларның аш чарлаан чоруунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң бешки сессиязының тургускан комиссиязының кылган информациязын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Аш чарлаан хамаатыларның кылган негелделеринде экономикада болгаш социал талада, аныяктарның ажыл, амыдыралында чедир шиитпирлеттинмээн чидиг айтырыгларның, ол ышкаш республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарының база ук органнарның удуртулгазының ажылында четпестерниң болгаш чедир кылдынмайн турар үүлдерниң тургустунуп турарын демдеглээр.

3. Негелделерни илергейлээринге аш чарлаарының хевирин шилип алганын таарымча чок деп көөр болгаш угаан-сарыылдыг боop, аш чарлаашкынын соксадырын ону эрттирер талазы-биле тургустунган оргкомитетке болгаш аш чарлаашкынының киржикчилериниге саналдаар.

4. Республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң аныяктар хөрөөнүң талазы-биле доктаамал комиссиязы оргкомитеттің болгаш аш чарлаашкынының киржикчилериниң негелдезинде кирген айтырыгларны бир ай хуусада чугаалажып көөр болгаш ол талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылгаш, Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Президиумунга киирип келир.

5. Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң доктаамал комиссиялары, улус депутаттары сессияның бо эрттирер талазы-биле хүлээп алган шиитпириниң дугайында соңгукчулар ортузунга тайылбыр ажылын чорудар.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 6.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы

(Уланчызы. Эгезин 1-ги арында).

Эрткен чайын ниити республиканга байдал дүшкүүрлүг турган. Улуг күженишкиниң түңнелинде тургустунган ол чорукту ажып эртер хемчеглерни алган. Бичии чавырлы берген. Ынчаарга ам бо чамдык аныяк кижилерниң аш чарлааны-биле холбаштыр база катап берге байдал тургустунуп келген.

Рескомнуң бирги секретары оон соонда бо амгы политиктиг чоруктуң тургустунуп келгенин билип, аңаа удурланмайн турарын депутаттарга дыңнаткан. Оргкомитеттиң даргазының оралакчызы С. Байырны оон мурнунда-ла билирин, ынчалза-даа ам кээп оон аажок шыжыгып турарын черле билбезин чугаалаан.

Бо политиктиг чорук дээрге күрүне албан черинде албан-ааскыттарның организастааны түүл-дүр. Оон салдары, түңнели эки эвес болур дээрзи чугаажок. Тыва дугайында тараан чугааларгa чугаа немежир. Ол чедишкин бе?

Сөөлгү үеде национал айтырыын түгээртедип алганын, ол дугайында республиканың удуртур органарының база бодунуң-даа ап келген хемчегленинин дугайын Г. Ч. Ширшин дыңнаткан. Тыва дугайында парлаттынып тургулаан материалдарга харыы кылдыр «Советская Россия» солунга үүлдү ол бижээн. Партия ТК-га болган чөвүлел хуралга база бирги секретарь тайылбырлаан. Сибирьниң партия обкомнарының, крайкомнарының секретарьларының чөвүлел хуралынга Тывада байдал дугайын тайылбырлаан. Тыва студентилериң өөрепин турары дээн болгаш ортумак өөредилге черлеринге республиканың төлөөлери чораан. О. Липчинскаяны судка бээр деп шиитпирлээн, ону харын бистиң чамдык эштериң буруузу-биле саадаткан.

Оон соонда Г. Ч. Ширшин сессияга чүве чугаалап турда, олар — Ч.-Д. Ондар биле Г. Ширшин чоннуң, республиканың ат-алдарын кудулаткан дээр С. А. Байырның буруудадыышкынына харыылаан. Хову-Аксыңа болуушкунну дыңнай сал-ла, удуртукчу чамдык эштер-биле дораан барып чеде бергеш, аңаа ажылдап турганын, оон соонда ук болуушкун дугайын телевидениеге тайылбырлаанын бирги секретарь база катап сагындырган. Ынчангаш ону национал айтырыгны өөскүдериниң күткүүзү деп буруудадыышкынга шуут удур болуп турарын дыңнаткан. Хову-Аксыңа ол болуушкун дээрге хамыктың мурнунда хулиган херек болган дээрзин Г. Ч. Ширшин база катап чугаалаан.

Республиканың ийи удуртукчузун ажылындан дүүгүрериң негээн бо политиктиг чорук берге, бодамча чок чорук, чамдык кижилериниң ышын эвес сеткилиниң илерелгези, эрге-чагырга дээш эвчок арга-биле демисежип турарлар ол аныяктарны боттарының мурнунга тудуп турар-даа чадавас.

— Шын, чөптүг шүгүмчүлел дээш туржур мен. Ынчангаш үндезин чок буруудадыышкынга удур мен — деп, Г. Ч. Ширшин медеглээн. Өң ылаңгыя бодунуундан өске бодалдыларны дорамчылаар кижи деп буруудадыышкынга удуруп, «Ширшиниң репрессиязы» деп чаа үүлдүк аайын тыпшайн турарын ол дыңнаткан. Азы бо бүгү дээрге, ажылындан мурнунда үндүрткен чамдык эштерниң кылып турары бүдүү үүлгедиишкини чадавас дээрзин, кижилерге эвини кылырга, харын чамдыктар дедир баарын ол чугаалаан. Иштики херектер министриниң оралакчызы В. Лукашов дээш ону буруудадып турары кандыг-даа үндезин чок деп медеглээн. Ону Тыва АССР-ниң улус депутады кылдыр соңгуткан дугайында Мандат комиссиязының илеткелги бар, депутаттар ону бадылаан. А Г. Ч. Ширшиниң аңаа киржилгези, буруузу үүл? Кижи бүрүзү кылыр ажылдыг, ол дээш харыылаар, оон айтырар ужурлуг.

Аныяктарны ажылга киирери бисте эң берге айтырыг боол турар, мында буруулуглар шупту, оон иштинде бирги секретарьның база бар дээрзин Г. Ч. Ширшин миннип чугаалаан. Ынчаарга ол айтырыгны шиитпирлээр дээш, ол боду база ажылдап турар, эң ылаңгыя республиканың Дээди Совединиң аныяктар херээнинің талазы-биле доктаамал комиссиянның составынга ону киирерин боду дилээн.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш өске эштер-биле кады кандыг-кандыг хемчеглерни ап келгенин, оон түңнелинде ТК-ның база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдары үнүлээнин, кол-кол объектилерни тудары дээш канчаар туржун келгенин, кымнарга айтырыгларны өске эштер-биле кады тургускан Григорий Чоодуевич тайылбырлаан.

Бистиң республика чиг эттиг баазазы, ону болбаазырадыр будүүрлелер чогу дээш шүгүмчүледип турарын айыткаш, ол үеде бо айтырыгны Москвага тургузары кандыг турганын база чугаалаан.

Аш чарлааннарның база бир буруудадыышкынынга — черни хуу өнчү кылдыр шилчидеринге ол боду удурун база катап дорт чугаалаан. Черни садары дээрге чүртту сатканы ол дээр дугайында бодунуң бодалын бирги секретарь дорт илереткен.

Репрессияга хамаарыштыр кылдынып турар ажылга Г. Ч. Ширшин доктааган. Бо айтырыгны март айда реском көөр. Амдыызында 300 ажыг кижини агарткан. Ам-даа көөр херектер бар. Тускай комиссия база ажылдап турар. Ажыл нарын болгаш берге.

Дараазында Г. Ч. Ширшин аш чарлаан аныяктар-биле харылзаазынга хамаарыштыр тайылбыр кылган. Ол дугайын бо чылдың январь 29-та Москвадан келгенинин эртенинде дыңнаан. Ынчангаш рескомнуң харыысалгалыг ажылдакчызы П. Т. Дамба-Хуураты оларже чоруткан, оларның негелдезин билип алган, ынчангаш аш чарлааннар-биле ужуражыр күзелдиин соглединге, олар ону хүлээп албаан болган. Оон катап-ла албан-ажыл аайы-биле база катап Москваже чорупканын ол дыңнаткан.

Бо улустуң негелде-айтырыгларын аңаа С. А. Байыр келгеш чүге тургуспаанын ол айтырган. Ынчангаш бо чорук дээрге олче, рескомнуң бирги секретарынче политиктиг ыыдыышкын-дыр деп ону шак ынчаар көрүп турарын Г. Ч. Ширшин сессияга дыңнаткан. Ынчалзадаа ол дээш аш чарлааннарны буруудатпазын чугаалаан. Олар дээрге өске улустуң органиэастаан политиктиг херээниң аңаа бөдүүн киржикчилери-дир. Республиканың бүгү чонун каттыштырар деп сорулга туруп турда, бо херек аңаа дуза болбайн турарын түңнелинде ол айыткан.

Чадаалада районнуң төп эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи депутат Э. С. ДОНГАК аш чарлаан бо аныяктарның дугайын районга тура дыңнааш, шуут-ла кайгап каанын дыңнаткан. Маңаа, Кызылга, келгеш, харын хөөнү билип алгаш, боду түңнел үндүрген. Ынчангаш ол аныяктарның аш чарлааны боттарынга берге, республикага-даа, ол хамаанчок бо сессияга-даа берге байдалды тургускан-дыр дээрзин депутат сагышсыраа демдеглээн. Чүге дизе олар айтырыгны канчаар шиитпирлээрин хынамчалыг бодап албаан, мурнунда кымга-даа барбаан. А бисте янзы-бүрү комиссиялар бар, оргкомитеттиг улус-тур. Кымның-биле-даа ужуражыпааннар-дыр. Черле ынчаш чедир кылбаан ажыл илдеп. Дээди Советке, партияның рескомунга-даа чеде бээр, негелделарни баштай аңаа тургузар ужурлуг турган.

Четпестер, частырыглар чүгле бистиң Тывада эвес, харын бүгү чүртта бар дээрзин Э. С. Донгак айыткан. Частырыглар бар, ол дугайын ам миннип тур бис. Аш чарлааннар база оларны деткип турарларның аразында аныяктар хөй. Олар ниити байдалды билбейн турар хире-дир деп, чигзинин депутат чугаалаан. Ам митинг демократиязы эрткен. Политиктиг деп состуле эки деп билир болза шын эвес.

— Бистиң удуртукчуларывыс Г. Ширшин биле Ч.-Д. Ондарны буруудадып турар улус-тур. Мен оларны көрүп келдим. Бо даргалар эде тургустунуушкунга киржип турар улустур. Консерватизм харын бар. Ортаа талада чоруп турар улус. Ол чамдык талада эки, аныктыг болур чүве — деп, Э. С. Донгак медеглээн.

Оон аңгыда, бо удуртукчулар черни хуу өнчү кылдыр садарынга таарышпайн, чөпшээрешпейн турары чоп деп, депутат оларга болушкан. Шак бо болуушкундан политиктиг, юридиктиг-даа түңнел үндүрер херек, ынчангаш бо ийи удуртукчуну дүүгүрер, дүүгүрбезин республиканың Дээди Соведи база партияның рескому шиитпирлээр эргелиг дээрзин санал берген депутат түңнелинде айыткан.

РСФСР-ниң КП-зиниң Каа-Хем райкомунуң бирги секретары улус депутады В. Б. ПЕТРОВ:

— Аш чарлаан аныяктарның дугайында дамчыыр чугааны «Совет Тыва» совхозка турган дыңнааш, кайгап калган мен. Ол бүгүге мээң хамаарылгам багай болган. Андрей Ашак-оол, Леонид Мындрима болгаш Василий Саая оларның политиктиг аш чарлаашкынын буруу шавар-дыр мен.

Политиктиг аш чарлаашкынының оргкомитединге, бүгү депутаттарга аныяк кижилер аш чарлаарындан ойталаарын чугаалаарын күзээр кижи-дир мен.

Бо бүгү чүүлдү политиктиг экстремизм кылдыр санаар-дыр мен, бөгүн долаага Ширшин болгаш Ондарны ап, ыйыдарын орландыып турар-дыр. Бир эвес ук болуушкунга чогуур, шиитпирлиг үнелелди бербес чүве болзувусса, шак мындыг чүүлдер соң даарта бүдүрүлге черлеринге, суурларга болбас деп магадылалды ким бээрил? Дараазында ким болурул?

Республиканың Дээди Совединиң Даргазын бистер, улус депутаттары ук эргедужаалга хөй үн-биле бадылап алган болгай бис. Аңаа бүзүрелди көргүскен болгаш бүзүреп-даа турар бис. Г. Ч. Ширшинге хамаарыштыр алыр чүве болза база ындыг. Тываның 20 муң ажыг хөй националдыг коммунистериниң өмүнээзинден конференцияга хөй үн-биле ону боттарының баштыны кылдыр соңгуп алган. Ол бүгү аңаа бүзүрелдиң херечизи-дир. Аш чарлаан кижилериң аразында чаңгыс-даа коммунист чок. Ындыг төлөөде оларның Г. Ч. Ширшинге кандыг-даа хамаарылгазы чок-тур. Бирги секретарының ажыл-чорудулгазын чүүүдаа мурнунда коммунистер шиитпирлээр-ле болгай.

Мен бодап көөрүмге, амгы байдалда политиктиг сарыылыг чоруктуг, кижизиг шынарлыг бо бүгүже көрүнзе эки. Чөптүг шиитпирни тып, удур-дедир чугаалажылганы чорудары күзенчиг.

Кызылдың эзт комбинадының директору улус депутады Б. А. КОНУСПАЕВ:

Бо болуушкунга хамаарыштыр дыка хөй айтырыгларны мээң округумнуң соңгукчулары салып турар. Кызылдың хлеб комбинадының булочка кылыр цегинин ажылчыннарының мээң адымга киирген кыйгырыын таныштырарга мындыг: бригаданың бүгү кежигүннери аш чарлаан аныяктарны деткип турар. Моңу сессияга дыңнадыр бодадым.

А мээң хамаарылгам кандыгыл? Маңаа харылаары берге. Аш чарлаары ук хамаатыларның боттарының хууда херээ-дир дээрден башка, оон өске түве чугаалап шыдавас-тыр мен.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады К. А. БИЧЕЛДЕЙ:

Аш чарлаары дээрге амгы байдалга хамаарыштыр ап көөрге, демиселдиң ындыг-ла кончуг таарымчалыг эвес хевири-дир. Ону билбишаан, амгы үеде ук аныяк кижилериниң амы-тынын оларның боттарындан канчаар камгалап алырын бодаар ужурлуг бис.

Бо бүгү болуушкуннарда мээң адым база кирип турар түве-дир. Кандыг-даа үүл болурга мээң-биле холбашкан болур апаар-дыр, черле хоржок. Аңаа черле чаңчыгып шыдавас кижи мен ыйнаан.

Ийе, бо оолдар республикадан дашкаар черге турумда менче долгааш, политиктиг аш чарлаарын дыңнаткан улус. Мен оларны эки деңзигүүрлеп, боданып алдынар бе, оон уржуун эки билип турар силер бе деп айтырган мен. Олар эки билип турар бис дээнгер. Хамаатыларның амы-хууда херээнге канчан киржир боор.

Бо сессияның мурнунда аш чарлаашкынының талазы-биле ажылды чорудар комиссияны тургускан болгай бис. Ынчалза-даа ук комиссия ажылын эчизинге чедирбеди. Аш чарлаашкынының ужур-утказын, болуп болур уржуун сайгарар тургаш, комиссияның кежигүннери Ширшинни, Ондарны агартырынга өйлешкен. Мен ону шын эвес деп көөрдүр мен. Ынчангаш мындыг саналдарны киирер-дир мен. Бирээде, комиссияның ажылын бүгү талалыг эвес деп санаар. Ийде, Ч.-Д. Ондарның эрге-дужаалындан халажырының айтырыын Дээди Советниң сессиязы, а Г. Ч. Ширшинниң — республиканың коммунистериниң партия конференциязы шиитпирлээр эргелиг деп санаар. Үште, Г. Ч. Ширшин болгаш Ч.-Д. Б. Ондар чогуур шиитпирни үндүрүп, тодаргай түңнелди боттарынга кылыр ужурлуглар.

РСФСР-ниң КП-ниң рескомунуң секретары депутат Д. Л. ТИНМЕИ чугаалажып турар айтырыгда оон бодунуң ады кирип турарынга хамаарыштыр тайылбырны кылган.

Оон аңгыда болуп турар түүлге медучилищениң сургуулдарын киириштиргени шын эвес деп, ол чугаалаан.

Хову-Аксыңдан ажылчын депутат А. А. КААДЫР-ООЛ саналынга аш чарлаан оолдар-биле каш катап ужуражканын, аңаа компромисти шиитпирни тыварын чугула дээн.

Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. НОРБУ бодунуң саналынга бо дээрге бодамчалыг организастаан акция ышкаш-тыр дээш, ниитизи-биле чүртта база республикада байдал мындыг берге турда, ындыг түүлдериң ажыы бар бе деп чугаалаан. Аш чарлааны ышкаш мындыг түүлдер-даа чедирип болур-дур. Ону бодаза чогуур. Моон соңгаар черле түү болур түвел деп кижи бодай бээр-дир деп, хоочун коммунист чугаалаан.

Аныяктар депутат К. А. Бичелдейни хүндүлээр, аңаа бүзүрээр. Депутат К. А. Бичелдейниң адын ол адап, кажан аш чарлаар дугайында оолдар дыңнадырга, чүге коммунист эштеринге, хоочуннарга чедип кээн, сүмелешпээнил деп оон айтырган. Кандыг-бир уржук болу берзе, ол депутат боду хууда харыысалгалыг деп, ол чугаалаан.

Т. Ч. Норбу боду республиканың удуртукчулары Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар-биле кады ажылдап чораанын, Тываның экономиказының, культуразының хөгжүлдези дээш олар бүгү күжүн берип чораанын билирин демдеглээн. Г. Ч. Ширшинге аныяктар айтырыгларынче дорту-биле киржирин сүмелээн.

Тыва АССР-ниң Хоойлу-жудулга, хоойлу-дурум сагылгазының болгаш эргечуруи айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат Н. А. ОНДАР аш чарлааннар-биле ужуражын, сайгарган комиссияны депутаттар боттары тургусканын чугаалаан. Бо болуушкун дээрге политиктиг ханы дазылдыгдыр. Оон уламындан корумчуруум чок түүлдер өскүүрүүрге-даа чедирип болур. Ону деткип турарларның аразында херек эрттирип чорааннар-даа киржин турар-дыр дээн.

Аныяктар дугайында хоойлуну хүлээп алырын соңгаарладып турун берген. Чугула проблемаларын тодаргай ооренип көргеш, чоокку март-апрель айларда чонга дыңнадырын ол сүмелээн. Аныяктар айтырыгларының талазы-биле комиссияның кылган ажылы барык чок. Удуртукчуларны депутаттар сонгаан болганывыста, бистерни дедир кыйгыртып турары ол эвеспе деп демдеглээн.

Кызыл райкүүскомунуң даргазының оралакчызы депутат Э. Х. ООРЖАК комиссияның дыңнадыын сайгарын көргеш, кандыг-бир түңнел үндүрериниче депутаттарның кичээнгейин угландырган. Оон бодап турары-биле алырга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Президиум чыырының бетинде, аш чарлаан улуска баар турган, Г. Ч. Ширшинге хамаарыштыр база-ла ол түүлдү депутат чугаалаан. Ынчанган болза удуртукчуларның талазындан мерген угаанны болур турган ийик дээрзин депутат таймылбырлаан. Аш чарлаан аныяктарга-даа таарымчалыг болур турган диген сөстүң соондан мындыг бодалды илереткен: бир эвес олар өске кижилериниң холунуң чепсээ болу берген болза, ол дугайын тайылбырлаар турган. Айтырыг кымның адынга тургустунган болдур, чүүк оларга хамааржыр апаар дээн бодал-биле депутат саналын дооскан.

«Хат чок болза, сиген бажы шимчевес» деп состербиле **Сүт-Хөл райкүүскомунуң даргазы депутат Ч. Б. МОНГУШ** саналын эгелээн. Оон санап турары-биле алырга, чедир кыддынмаан чамдык ажылдар чон аразынче шоолуг кирбейн, четпейн турарындан мындыг байдал тургустунуп кээр. Ону хүлээп алза эки боор деп саналдаан.

Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының начальниги депутат В. Д. ТАВБЕРИДЗЕ айтырыгга хамаарыштыр дараазында түүлду чугаалаан. Бодалдар аңгы-аңгы боол турар-дыр, ынчангаш чаңгыс аай кандыг-бир шиитпир хүлээп алырының чугулазын тайылбырлааш, чугаа чорударын сүмелээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадык камгалалының, ог-бүле, не-чаштың айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы депутат З. Н. САТ саналынга дараазында айтырыгларга доктааган. Оон мурнунда санал берген депутаттар кым деп депутаттың соңгукчуларыл ол деп айтырыгны көдүрүп турганын барымдаалаан, саналын одче угландыр чугаалаан. Депутаттың соңгуттурганы округта сургуулдар эвээш эвес, олар-биле чугаалар үезинде бо айтырыгларга хамаарыштыр чугаа тургустунмайн турганын ол сессияга дыңнаткан. Ынчалзажок аныяктар, не-хөрээжен айтырыының талазы-биле шиитпирлээри негеттинип турар түүлдер хөй, ол дээш политиктиг демисел турар апаар, ынчалза-даа оон арга-хевирин мындыг янзылыг кылдыр эвес, а өскээр, өске арга-биле көөрү чугула диген бодалды депутат саналынга илереткен. Мындыг байдалда өске кижилерге айнылдыг болгу дег кандыг-даа ындыг түүлду ажыглавазын депутат сагындырган. Шын, бодамчалыг түңнелди үндүрүп ол саналдаан, харыысалга оргкомитеттен улуг дээрзин чугаалаан.

Тес-Хем райкомунуң эйнги секретары депутат Б. К. ШОМБУН айтырыгга хамаарыштыр база бодалын илередип, санал киирген. Ол акцияга хамаарыштыр сессия бодунуң туржун илередир апаар дээрзин ол чугаалааш, аш чарлаан хамаатылар-биле ужуражыр дугайында айтырыгны көдүрүп, сүме киирген. Бо талазы-биле сессияга болган чугааны соңгукчуларга чедирериниң чугулазын чугаалаан.

Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң малчыны депутат Д. С. ДОТПАА политиктиг аш чарлааннарга хамаарыштыр чугаалап тура, көдээниң хөгжүлдези, сайыралы дээш аныяктар база сагыш човаан турар-дыр деп бодалды илереткеш, деп эвес чоруктуң төнчүзү мындыг түүлге чедирген эвес бе деп айтырыгны тургускан. Аш чарлаан аныяктарның негелдезин ооренип көөрүн депутат саналдаан.

Республиканың чурттакчы чонунуң аразында, ылаңгыя аныяктарда, амгы туруп турар эрге-чагырга, партияга удур хөөннер бары чажыт эвес деп, **куш-ажылдың болгаш партияның хоочуну С. С. СОНАМ** саналын эгелээн. Удур туржуушкунну ажып эртер дээр болза, бот-боттарын билчиринче чүүкүл, чөпшээрешилге, дугуржулга турар ужурлуг. Чугаалажып турарывыс депутаттар Ч.-Д. Б. Ондар, Г. Ч. Ширшин оларның болгаш депутат К. А. Бичелдейниң аразында чөрүлдээлер бары бүгүдеге билдингир, көскүле болгай. Мен бодап көөрүмге, хамыктың мурнунда бо үш эш аразында чугаалажып, чөптүг дугуржулга келгеш, аш чарлаан оолдарга үжелээн баар ужурлуг. Чүге Бичелдейил дээр болза, бистиң Тыва оолдар, кыстарның аразында оон эрээш эвес ат-алдарлыг, күндүткелдиг боол турары билдингир-ле болгай. Олар үжелээн барып, оолдар-биле чугаалажып, аш чарлаанының соксадырының чугулазын оларга угаадып, дилеэннер. Бир-ле политиктиг шугумну чорударының чепсээ болган оолдар-дыр. Ол дугайында чаңгыс эвес кижи чугаалады, оларның-биле чөпшээрежин турар мен. Ук айтырыг талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алгаш, парлалгага үндүрерин хоочун саналдаан.

Офицер депутат И. В. ЕГОРОВ бодунуң саналынга мооң мурнунда республиканга турун көрбээн, аңаа эвес байдалга сессияның таваржып келгенин чугаалаан. Ынчалза-даа өске күрүнелерниң, чурттуң оске девискээрлериниң дуржулгазы мооң сөөлгү эвес болуруи херечилен, көргүзүп турар. Бир эвес бо талазы-биле тодаргай шиитпир хүлээп албас болза, байдал оон нарыыдап болур. Чүве чугаалаан улуус аш чарлааннарны солдар, харыы-даа элээдилер дээр чыгыы, ол канчан ындыг чүвел деп, депутат кайгаан сеткилин илереткен. Оларның эң бичинзи 30 харлыг, оларны канчан бичии, чүвени ам-даа эки билбес кижилер дээрил? Хоочунувус Тамара Чаш-ооловнага харын бичии оолдар-ла ыйнаан, а менээ — чок. Бо дээрге баш бурунгаар планнаттының, белеттиннген хөделиишкин-дир, ону эки угаап-бодаар ужурлуг бис. Оларның артында кымнар турун турарыл? Моңу база бодаар апаар.

Ол хөделиишкинни буруу шашкан дугайында шиитпирни Тыва АССР-ниң Дээди Соведи хүлээп ап, Тываның чурттакчы чонунга бо талазы-биле ыйгырыг кылыр ужурлуг бис деп, офицер депутат онзалап демдеглээн. Ч.-Д. Б. Ондар биле Г. Ч. Ширшинни чон соңгун алган болганда, бир-ле болук кижилерниң оларның албан-дужаалындан халажырын негээр эргези чок деп бодаар мен. Ынчангаш аш чарлааннарга хамаарыштыр ону соксадырын негээн медеглелди кылгаш, бир эвес олар ону күүсетпес болза, хоойлу өзугаар административтиг хемчеглерни-даа онаап болгай деп, депутат чугаазын дооскан.

БИСКЕ ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Чиңге-Даштың № 12 соңгулда округундан район Совединиң депутадынга соңгуттурган мен. Мени дувуредин чоруур айтырыглар эвээш эвес, оларның бирээзи — көдээниң социал айтырыглары. Редакцияже чагаа бижип чорудуп, солун арнынга сөс бээрин дилеп олурарымның ужуру-даа ол. «Ленинчи орук» солунның корреспондентизи Болат-оол Сааяның «Кандыг чурттап тур сен, Ак-Даш?» деп эгелиг үүлү эрткен чылдың ноябрь айда «Шынга» парлаттынган чүве. Номчааш, ында көдүртүнген айтырыларны деткип турар мен. Ак-Даш суурнуң социал айтырыглары ында дыка шын бикиттинген. Редакцияже бо чагааны бижий бергенимниң бир кол чылдагааны-даа ында.

Удуртукчуларның каш-даа удаа солчуп келирин көрген бис. Олар колдуунда ажыл-агый айтырыгларынче кичээнгейни угландырып, чонуң амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан социал айтырыгларны, шынап-ла, ийиги чергении кылдыр көре бээр чораан. Ак-Даштың «ыржым булук» боол, утундуруп, хамыктың кыдыында чыдып калганы — оон херечизи-дир деп чугаалап болур. Ону дараазында чижек-биле бадыткап болур.

Көдээ черде культураның одаа болур клубту көрүп көрээлицер. Ону суурнуң хоочунары Жданов аттыг колхоз үезиниң-ле тудуу дээр чүве. Амгы үеде суурнуң чонунуң кижи санының өзүл ковудээни-биле аңаа сыныыпастаан бис. Солун кино көөр дээр болза, олут эзлеп алыры-биле клубка шак бурунгаар келбес болза хоржок. Озалдаар болза, кирери бергедей бээр. Бажыңнарындан сандай ал, алгаш кээр ужурга таваржып кээр байдалдар безин туруп кээр. Ылаңгыя кыжын дыган бис. Идегел ам шуут өшкен. Ам харын совхозувустуң чаа директору М. М. Куулар чамдык айтырыглар талазы-биле хемчеглер ап эгелээни өөрүнчүг. Алыс боду аныяк-даа болза чоннуң-биле ажылдан болур кижидир деп бодап турар бис.

Совхозка мооң мурнунда ажылдап чораан удуртукчулар аныяктарга чаңгыс баян безин садып берип задап каан. Аныяктар айтырыгларын тоомчага албас кижини кандыг удуртукчу дээр бээр. Корум-чурум багай бо үеде оларның-биле ажылдаар, сагыш-сеткилинче ханылап киирери чугула. Чүгле ол-даа эвес, оларга дузалажыр, деткимче көргүзер ужурлуг бис. Дыштанылгага, уран түүлге ажыглаар кылдыр хөгжүм херектерлери садып алзын дээш 1000 рубльди оларга чөлгге берген. Бистиң аныяктарывыс боттарының күжү-биле шефтерни организастап, ажылдан эгелээннер.

Клуб бичии болгаш ындыг ыйнаан, артистер бистерни ооөп эрте бээр. Шил, концерт көрүксевес кичи черле кайда боор. «Көргем болза» деп бодал-биле ариын каардыр бис.

Бо айтырыгларны соңгукчулар база чугаалап турар, депутат кижи болганында, ону база дыңнадыр ужурлуг мен. Ынчангаш директорувуска районнуң-даа, республиканың-даа чамдык хамаарышкан органнарындан, албан черлеринден деткимче херек, деткиир боор дээрзинге идегээр бис. Чүгле чаңгыс ол кижиге каш-каш чылдарда чыглып келген айтырыгларны шиитпирлээри берге дээрзи чугаажок. Бистиң клувувуска кээп, хуралсуглаа эрттирип турган даргалар мээң бо чагаамны солундан номчуур болза, ында байдал кардыгыл дээрзи оларның караанга көстүп кээр боор.

Лариса ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Депутатка сөс

ТААРЖЫР МАЛДЫ ӨСТҮРЕР

Ам рынокче шилчилге үезинде, мен бодаарымга, черле бистиң совхозтарывыс ёзулуг ажыл-агыйкы болбас болза хоржок. Ботхандыртының чурттаар апаргандыр бис. Ындыг болганда мал-маганывыстың уксаазы кандыгыл, аңаа эвээш чарыгдал үндүрүп турган, хөй орулганы канчан алырыл деп айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг бис. Малга, эң ылаңгыя сүт-бараан фермаларынга чарыгдал канчаар-даа аажок улуг ийин бо. Чижээ, совхоэтар белеткээни силозуун, сенажын барык чүгле орта чарыгдаар болгай. Ол хиреде бистин Бай-Тайга районда инектин сүтүгүр чоруу куду.

Хоювусту көрээлиңер. Уксаазын экижидер дээш кандыг-кандыг шенелделер ылыбдывыс дээрил? Алтай, красноярск уксаалыг-даа хойларны эккеп азыран-ла тур бис. Баштайгы үеде каракульдар-биле тыва хоювусту хайнантадывыс. Оон ону холуп каптывыс. Сараджа-даа уксаалыг кошкарларны бистиң черге эккеп турдувус. Хайнак хойларның эки талазы база бар харын, ынчалза-даа оларның тус черге тааржыр шынары тыва уксаалыг малга канчаңдаа четпес-тир ийин. Соокка шыдамык аес-тир, улуг харлыгда кастынып оттавас-тыр. Чамдык хойларның кежин тон кылыр аргажок, дүгү кидис ышкаш болур-дур.

Тыва хойга хөй чем херек чок. Оон дүгү шынарлыг, чыдыг-даа. Ындыг болганда, тон даараарынга дына таарымчалыг. А бисте тон даараар фабриканы тудуп турар ышкажыгай.

Ынчангаш ам, инек-даа харын ындыг-ла-дыр, хайнактап болгай, уксаазын экиндер, а хойну ынчалбас, тыва уксаанын хою херек.

Кашык-оол ХЕРТЕК.
Тээли суур.

Тываның сүт комбинадында мороженое кылыр цехке бир ээлчегде 1 тонна 800 килограмм продукцияны болбаазырадып үндүрүп турар. Ында мастер Л. С. Тупикова-ва удурткан дөрт ажылчын бар. Үшкү разрядтыг ажылчынар Татьяна Беспалова, Вера Загодовская, Татьяна Киликеева амданныг сүт продукциязын савалап, хаптаап, соолукчуга шыгжап чаарлар. Оон белен продукцияны республиканың аңгы-аңгы булуңларынче чорудуп, садыларга кирип турар.

Цехте автомат, фризер болгаш өске-даа дериглерни туруушкун чок ажылдадып хереки оператор Алексей Киликиниң кирип турар үлүү улут. Частан эгелеп ук цехке чаа продукция малдың чаш төлүнге немелде чем концентраттыг сүттү бүдүрүп эгелээр.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: мороженое цегинде.

ТОЖУЖУЛАР ТОЖУ ДУГАЙЫНДА

С. Б. ДУГУР, «Тоора-Хем» совхозтуң директору:

— Тожуның аң-мөги, балыы каракка көзүлдүр-ле эвээжел, төнүп бар чыдыр. Чаныыста заповедник чок болган болза, шагда-ла төнген турар ийик деп бодаар мен. Аң-мөг ацаа элээн өзүп-нөвүдеп алгаш, тарап турар ышкаш чүве. Оон үнүп келген аңнарны дораан-на кыра шаап алырыыс база чаржычыг болдур ийин. Тожуга аңнаашкыны бир кезек үеде, чыл-даа, ийи-үш-даа чыл болгай-ла, хоруур болза эки боор. Ынчанмас болзувусса ат болду...

Т. А. ЛОПСАН-БАЗЫР, ивижи:

— Ук черниң үндезин чурттакчыларындан бойдус төтчеглекчилери барык чок деп билир мен. Көрүп чоруурга, өске черден келген улустар эмин эрттир боор чүве-дир. Бис ону үгле көөру-биле өйлежип турар бис. Биске шуптувуска эвес-даа болза, бойдус камгалалының инспектору дээн чижектиг документилерден берзе кандыг ирги? Ам бо шагда холда бижиктиг кижи черле күштүг апарган үе ышкажыл бо.

Э. И. АК, күш-ажылдың хоочуну:

— Бо чылын аңнап чордум. Демиржи, Ак-Хем ынчаар аң-мөг хамаанчок, ыяш безин артпаан-дыр. Чоокка чедир-ле аажок байлак чердер болгай. Каракка чаржычыг, сагыш-сеткилге дүвүренчиг, мөңгаранчыы-даа кончуг чүве чорду. Бойдуска камныг болурга, ол база биске хайырлаар-ла болгай.

Бистің бо Тожуга аңнавас-ла кижи чок боор-дур. Оларга та кым төпшээрел берип, оларны бээр та кым эккеп турар чүве.

Чаңгыс-ла чижек. Шаанда биске борта аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору Церкүн деп кижи турду. Моон шагда-ла көжүп чоруткан, Одессада чурттап турар дээр. А күс келиргеле беш-алды кижи эдертип алган маңаа кээр. Тыпкан өлүк-тывыжын та дужаап турар кижи, та дужаавайн турар кижи, ужур эдертип, ийи-бирни дужаагаш, артканын аппарып турар деп бодаар мен. Мындыг улустарны Тожуже киирбес болза эки.

Б. С. БАРААН, тракторист:

— Ыяш ажыл-агыйы деп черлер бар. Боттарының эргезин ажыглап алгаш, бойдуска хамаарыштыр чүүү-даа үүлгедип турар улустар ында деп бодаар мен. Оларның ажылдап каапкаш, барган черлерин көөрге, коргунчугла, бир чаа-дайын болган чүве-биле дөмей. Оон ынай алдынчылар деп улус бар. Ойнаа талазында оларның машиналары кыжыл-даа, чайын-даа хем-биле чоруур боор чүве-дир. Оо-Хемни чайын көөр болза, кызыл довурак чыдар-ла – болгай. Ол хире күчүлүг машиналар, тракторлар хемнеп чорун турда, аңаа балык-даа кайын турар. Тоңду ышкажыл.

К. Б. КУШКАШ, Адыр-Кежиг көдээ Совединиң даргазы:

— Чоокта чаа-ла, бежеңаалдан чылдарда маңаа ас эңдерик турду. Көзүлдүр-ле чидип калды. Оларны төндүрген улус аңныыр-тывыш ажыл-агыйы деп черниң штаттыг ажылары деп саналар мен. Хоокуй кишти өлүрүп аар дээш кандыг аргаларны ажыглавас дээр. Бистер мынчага чедир какпа безин салып билир эвес бис. Оларның аңнап турар черинге чоруурга, какпалар, чудуктарлыг четкилер дээш, өске-даа чепсек бажын ажыр боор. Ам барып, бо-ла черниң чурттакчызы мени суг сен үүге мында келдиң, бо мээң аңнаар черим деп сыыртаар боор-дур. Оон кедерезе, кыжаныр. Бо-ла бүгү улустарны сөөртүп турар вертолеттарны шыгыы контрольга алыры чугула деп бодаар мен. Бо тайгада ол ужудукчуларның бажыңнары хөй-ле болдур ийин...

АҢНЫҢ-МЕҢНИҢ ТУРЛАА БОЛГАН

МИ-8 деп күчүлүг улуг вертолёттуң дааш-шимээни аажок, чаныда олурган кижи-биле чугаалажыры безин берге. Ынчалза-даа республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң бир ажылдакчызының аңнар көрүп кааш, оларның хөйүн магадаан алгызы вертолёттуң дааш-шимээнин безин базып турган ышкаш болду. Шынап-ла, моон мурнунда ыыдыг хөй аң көрүп көрбээн кижиге магаданчыг-ла чораан. Тожуда «Азас» заповеднигиниң девискээри болур Ээр-Мыыс деп черниң хүн талалыг мээстериниң кырынга он хире километр черге улуг, бичии дуюглуг аңнарны, чер хаваннарын ниитизи-биле бежен хире башты санадывыс.

— Дүүште аңнар шыргай арга иштинге дыштанып чыдар, бир эвес маңаа эртен чораан болзувусса, моон-даа хөй аңнарны көөр ийик бис —деп, заповедниктиң директору Владимир Колдун чугаазын бис-биле кады ужудуп чораан хоочун аңчы, ивижи кырган бадыткады.

Сөөлгү үеде Тожуда ол заповедниктиң дугайында чугаа-ла хөй. Оон ажыы чок, чүгле арга төтчеглекчилери — браконьерлер ораны болган чер-дир, дүжүрүп кааптар болза эки дээр-даа хөөннер бар. Ыындыг чугаалар кандыг-даа үндезин чок дээрзин үстүнде киирген чижектен көрүп болур. Канчап-даа камгалалдыг чер болгаш аң-меңниң ёзулуг-ла турлаа болган чер чорду.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң болгаш заповедниктиң удуртукчуларындан, «Тоора-Хем» совхозтуң ивижилеринден тургустунган бөлүктүн ол камгалалдыг черниң кызыгаарын дургаар ужудуп, ону канчаар өскертип болурунуң дугайында саналдарны өөренип көрүп чораанны ол.

Заповедниктиң девискээринден, ылаңгыя район төвү Тоора-Хем талазынче ужудуп үнүп кээрге, аң-меңге көзүлбес, хөй-ле чүве —машиналар, харга чоруур «Буранналар», хаактар истери. Заповедник чок болган болза, байлак Тожуның аңы-меңи, балык-байланы-даа төнер чыгыы чүве эвес бе деп бодал бажымга кирди. Соонда барып «Тоора-Хем» совхозтуң ивижилери-биле ужуражылгага мөөн ол бодалымны элээн каш кижи бадыткады.

1989 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 145 дугаар доктаалы-биле заповедниктиң кезек девискээрин «Тоора-Хем» совхозка дамчыдып берген турган. Оон-биле камгалалдыг черниң эң пөштүг, үнелиг аң, киштиң өзүп-төрүүр турлаа болган Хавак-Тайга совхозка барган. Заповедниктиң чаа удуртулгазы байдалды өөренип көргеш, ук черни дедир алгаш, оон орнунга Белдиг-Хем-Таңма хемниң чөөн талазында иви оттуг черни совхозка бергеш, заповедниктиң амгы чөөн кызыгаарындан Бурят АССР-ниң кызыгаарынга чедир таскыл тайгаларлыг, кадыр дагларлыг те, чуңмалыг черни камгалалдыг черге кадар кылдыр саналды тургускан. Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди, «Тоора-Хем» совхозтуң удуртулгазы ук санал-биле чөпшээрешкен. Ам Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели база оон-биле чөпшээрежип, бо талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алырынга заповедниктиң удуртулгазы идеген турар.

«Азастың» дугайында моон-биле соксап каалы. Ол дугайында оон директору бо чылдың январь 16-да солунга база бижээн болгай. Ам ону долгандыр байдалды кысказы-биле көрүптээли.

Тожуның кырынга ужудуп чоруурга, оон каас чаражы, делгемнери дээш чоргааранчыг-даа, оон келир үедеги салым-чолунуң дугайында бодал дүвүренчигдаа. Чүге дээрге оон делгемнериндe сан чок чыгыы хөй хөлдериниң, хемнериниң аразында эриинде балыкчылар азы аңчылар бажыңы чок хөлдер, хемнер, ховар. Оларның [illegible]тарының чанынга дужуп, бажыңнарга киргиледивис. Кире бээрге хөй-ле чүве — ыяшы-бүрү четкилер, какпалар боор чорду.

— Бо чоок-кавының хөлдериниң балыктарын шүүреп каапкан улус бо. Балыктаарда кандыг-даа хуусаа, дүрүм сагывас. Чайын-даа, кыжын-даа, балык үүргенелээр-даа үеде балыктап-ла турар—деп, Чазылар көдээ Совединиң даргазы А. А. Коктеген хомудап чугаалап орду.

Ол болза— Үстүү Енисейниң балык заводунуң балыкчылары-дыр. Ындыг заводт бар деп дыңнаар дээрдеп башка, оон продукциязын-даа кижи көрбес кайгамчык бүдүрүлге чери-ле болгай. Оон тудуп, болбаазырадып турар хөй балыы кайнаар барып турарыл? Продукциязы көзүлбес бүдүрүлге чериниң хөрээ бар бе деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир.

Балыктарны тударындан аңгыда, оларны үндүр сөөртүп чадап тура азы шыы эвес дузап, болбаазыраткаш чыдыдып аар үүлдер кайы хөй дээрзин оларныңбиле кожа чоруур болгаш бо-ла көөр ивижилер чугаалап турдулар. Ак-Аттыг-Хөлде балыкчылар турлааның чанында чыдар үш доскаар чыдаан кадыргыны боттарывыс карактарывысбиле көрдүвүс. А Хоор-Оос хөлде балык заводунуң балыкчызы кижи мен деп кандыг-даа документ чок кижи чурттап орар болду. Оон аңмаарындан бежен хире какпаны, узуну 40-50 метр беш четкини, ыяшы-бүрү бооларның хөй санныг октарын комитеттиң ажылдакчылары хавырды. Бойдустуң ёзулуг-ла төтчеглекчизи ол. Киш какпалаарынга чемиш кылыры-биле өлүргүлеп алганы торгаларны, кээргеннерни, күшкүлдерни көөрге, каракка чаржычыг.

Соруг хемде чурттап турар Б. Овчинниковтуң / бажыңындан узуну бежен метр, 3×3 сантиметр карактарлыг дөрт четки, чөпшээрел бижик чок ийи адыр дүүрге боо хавыртынган. Мында кайгамчык чүве—Б. Овчинниковтуң заповедниктиң арга даамалы бооп турары. Бойдусту камгалаар ужурлуг кижи боду ынчан турда, өскелерниң дугайында чүүү чугаалап болурул?

Ниитизи-биле черле Тожуда бойдус камгалалының талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Ылаңгыя аңныыр-тывыш ажыл-агыйының, балык заводунуң ажыл-чорудулгазын бир ыяшылыг эде көөрү негеттиниң келген. Ол дугайында тожужулар эвээш эвес саналдарны Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң ажылдакчыларынга кирген.

Николай БАЗЫР.

ЧУРУКТАРДА: Ак-Аттыг-Холден тывылган ийи доскаар чыдаан балык; Хоор-Оос хөлде «балыкчының» төтчеглекчи чепсек-херексели.

Авторнуң фотолары.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медальбиле **шаңнаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Баскакова Анастасия Яковлевна — Күрүнениң коммерция-дугуржулга Тыва республика компаниязының баазазының ажылчыны.

Бурнакова Клавдия Архиповна — Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының төлевилел смета бюрозунуң хоолгалакчызы.

Бычкова Нина Георгиевна —бажың тудуу комбинадының «Отделстрой» тудуг эргелелиниң килдис начальниги.

Волохова Нина Андреевна — школа-интернаттың өөредилге эгелекчизи.

Горева Людмила Федоровна— республиканың наркология диспансериниң эмчи сестразы.

Дембрель Александр Сотпаевич — «Шын» солуниң редакторунуң оралакчызы.

Коперсак Любовь Антоновна — республиканың «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң бухгалтери.

Лопатина Екатерина Ивановна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының кладовщиги.

Манасов Анатолий Андреевич— республиканың «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң инженери.

Маймистова Мария Ивановна — школа-интернаттың башкызы.

Орлова Любовь Аркадьевна — Күрүнениң коммерция-дугуржулга Тыва республика компаниязының башкарыкчы экономизи.

Першина Раиса Андреевна — аъш-чем садыының № 35 магазинииниң садыгжызы.

Рузайкина Любовь Ивановна — республиканың наркология диспансериниң фельдшер-наркологу.

Сорокина Людмила Варфоломеевна — школа-интернаттың башкызы.

Сувандин Биче-Уруг Самдановна — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң аппарадының хамаатыларны хүлээп алырын организастаар секторунуң кол специализи.

Филимонова Галина Александровна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының склад эргелекчизи.

Фролов Кузьма Андреевич —№ 1 чүүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Хлебникова Мария Алексеевна— хөй-ниитиниң чеменилге трезинин № 9 столовазының повары.

Черненко Ефросинья Ивановна — аъш-чем садыының тудуг бөлүүнүн шеверлекчизи.

Чунарева Людмила Дмитриевна — школа-интернаттың башкызы.

Шевченко Александр Алексеевич — № 1 чүүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Шереметьева Римма Мироновна — Кызыл хоорайның харылзаа белдириниң сортировщиги.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Куулар Байыр Чанзановна — Кара-Хөл ортумак школазының техажылчыны.

Төмүр Калдар Салчаковна — уруглар садигинин эргелекчизи, Тээли суур.

Хертек Дырдай Шалаевич — улус депутаттарының район Совединин даргазының оралакчызы.

Шуйнуң санаторий хевирлиг школа-интернадындан

Монгуш Тамара Данчай-ооловна — кижизидикчи.

Монгуш Уван-оол Топтуг-оолович — башкы.

Седен-Сот Өшкү-Саар Иргитович — няня.

Тава Авыр Иргитович — башкы.

Тээлиниң бот-орулгачарылгалыг септелге-тудуг участогундан

Иргит Кара-кыс Иргитовна — кладовщик.

Күжүгет Чечекмаа Чонгдановна — шеверлекчи.

Суге-Маадыр Александра Ачин-ооловна — кол бухгалтер.

Хомушку Шуу Шыырапович — тракторист-машинист.

(Уланчылыг).

Айтырыгга харыы херек

АЖЫДАРЫ ЧУГУЛА БООР

Удуртукчуларның талазындан кижилерге сагыш салыышкын эки болган тудумна, амыдырал чаагай, чедимчелиг болур. Чон бодунга хереглеттинер бүгү-ле чүүлдүү чогуур үезинде ажыглаар ужурлуг. Ынчалза-даа олар чедиштейн турар. Ынчангаш чурттакчыларның чамдык негелделерни кыла бээринге каттыжып тур мен. А ол хереглелге негелделер болур-чогууру-биле күүсеттинмейн турар болдур ийин. Маңаа хамаарыштыр районда бир улуг хереглел организациязын — Барыын-Хемчик райпозун шүгүмчүлээр бодап тур мен.

Ам 70 ажыг харлыг мен. Мен бо эки тура ниитилелге 1937 чылда келдим. Оон бээр бодумнуң хире-шаамбиле ол ниитилелге дузалап-даа чоруур мен. ачызын-даа көрүп келдим.

Ол ниитилелдиң амгы байдалынга доктаайн. Оон кежигүннери шиитпирлээр айтырыгларны хуралдарга чугаалажып алза-даа, ону амыдыралга чедир күүсеттпейн турар. Чаңгыс чижектен көрээл. Хөй адырлыг улуг коллектив болганда, райпо, район чурттакчыларын үлетпүр барааннары болгаш аъш-чем аймаа-биле хандырар, оларның ассортиментизин көвүдедир, садыг четкизин калбартыр ужурлуг. Айтырыг ындыг байдалдыг турда-ла, садыг точкаларын Кызыл-Мажалык суурнуң төвүнде аразы чоок-чоок кылдыр мөөнээн кончуг шын эвес. Суур улам өзүп, сайзырап бар чыдарын өөренип көргеш, чамдык кудумчуларда (чижээ, Октябрьская кудумчузунда) чаа-чаа бүдүрүлге черлери, организациялар, уруглар албан черлери көвүдей бергенин барымдаалааш, оларның девискээринде чурттакчыларның көвүдеп турарынга үндезилээш, орта садыг точкаларын ажыдары чугула апарган. Ынчалза-даа ол черлерге магазиннер тудуун эгелээрин хурал-суглаага хөй удаа чугаалажып келзе-даа, хереглекчилер ниитилелиниң кежигүннериниң негелдезинге райпо баштаар чериниң удуртукчулары дыынангыр эвес болуп келген. Ол черлерде кандыг-даа тудуг эгелевээн. Дилег, негелдени тоомчага көрбес деп чүве ол ышкажыл. Оон өскээр чүү дээрил ам.

Район төвүнде автобус аргыжылгазы багай болганда, чурттакчылар бажыңнарындан оранчок ырак ол-бо магазиннер баар, оон херек бараан, аъш-чем садып алыр дээш хөй үе-шагын чидирип, бергеевээшкиннерге таваржып турар. Ук байдалды өскүдер талазы-биле райпо баштаар чери бо чылын кандыг хемчеглер алыр деп турарыл? Чоннуң бо айтырыынга харыылап көрзүүнерзе кандыгыл?

Сарыглар СЕРИҢ-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ТУСКАЙ УЧЁТТА ТУРГУСКАН

Бистің солуннуң редакторунуң адынга чагаа келген. Бай-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелиниң товароведи Лидия Чимит-Доржуевна биле «Тээли» совхозтуң чолаачызы Алексей Санчы-оолович Донгактар өг-бүлезиниң 10 кежигүннеринбиле чаңгыс өрээл бичии бажында сыммарлажып чурттап турарын, бажың бээрин дилеп, көдээ Советтиң, райкүүскомнуң даргаларынга каш удаа барзадаа, негелделерин тооп көрбээнинге хомудалын илередип, редакциядан деткимче дилээн.

Редакцияның даалгазы-биле Тээлиге чедип, суур Совединиң даргазы, бажың үлээр комиссияның удуртукчузу Салбак Хомус-ооловна Допулга ужуражып, ында тургустунган байдалды, авторларның хомудалын хынап көрдүм. Бажың-балгаттың үлелгезин эткен чылга чедир райкүүскомнуң даргазының оралакчызы В. Х. Доржуга удуртулган комиссия харыылап турган болгаш июнь айда суур Совединин эргезинче шилчиткен. Ам бо хүннерге чедир бажың оочурунда 340 өг-бүле турар. 13 кижи боттарынга бажың тудуп алырыбиле банкыдан чээлиин алган. 1990 чылда туттунган 15 чаа квартираларны үлээнинде чуртталга хоойлузунуң негелделеринге дууштур хажыдыышкыннар болбаан. Комиссия бажың-балгат үлелгезин кылырда, эмнелгеден тускай шыныылгалыг туберкулёз аарыглыг, инвалид кижилерге, бажынга олурар аргажок эргижиреэн, хөй уруглуг өг-бүлелерге бирги оочурда бээрин чурумчуткан.

Лидия биле Алексей Донгактар баштайгы билдириишкинин 1985 чылдың декабрь 23-те киргени демдеглеттинген болгаш ниити оочурда турган. Оларның өг-бүлезинде 1 хар 10 айлыг ийис оолдары, уруглары, өскүс арткан дуңмалары, бир инвалид шыныылгалыг дуңмазы-биле кады 10 кижи бар. Ынча кижи чаңгыс өрээл бажында чурттап турар болганда, чуртталга шөлүн улаттырарын негеп келгени чөптүг.

Көдээ Советтиң даргазы, бажың үлээр комиссияның удуртукчузу С. Х. Допул хомудал бижээн Л. Ч-Д. Донгак-биле чугаалашкаш, делгем чаа бажыңны ниити оочурдан дашкаар баштай алыр кижилер-биле кады бээр кылдыр тускай учётта тургускан. Оон күүселдезин «Шынның» контролюнга артар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

ШОЙДАР

Тывада социализмниң тургузуушкуну

Тыва араттың революстуг намының 1929 чылдың октябрь айда болган 8 дугаар улуг хуралындан капитализмниң чадазын солааш, ТАР-ны социализмның оруубиле сайзырадырының кадыг сорулгазын салган.

Арат түменниң боттарының түс оран чуртун эртиен шагның аар бүдүүлүк байдалындан хостадып, социализмныг сайзырадыышкынын боттандырып күүседиринде бүгү улустуң ажыл-агыйын дөзү-биле чаартып тургусса чогуур. Араттың ажы-агыйын социализмның ёзузу-биле өскертип тургузарда, чүнүн-даа мурнунда албан черлери болгаш ажыл черлери араттың ажыл-агыйын кадыг планнары-биле хөгчүдер. План чокка Араттың республиди социализмның оруунче сайзырап шынамның доктаалының ёзугаар күүседир. 8 дугаар улуг хурал эрткенден бээр бир чартык чыл болган. Бо хуусаанның иштинде республиктың көдээ ажыл-агыйының чорудун келген оруу-биле мүн намның доктаалының шынын тодаргайы-биле көргүскен. Колхозтуң ажылынга араттарның кончуг эки туралыы-биле кирип турарын моон сөөлүнде байдалындан тодаргайлаарга:

1930 ч. октябрьның 1-де			1931 чылдың апрель 10-да			1931 чылдың майның 15-те		
колхозтарның саны	кежигүннерниң саны	колхозтарның %	колхозтарның саны	кежигүннерниң саны	колхозтарның %	колхозтарның саны	кежигүннерниң саны	колхозтарның %
20	253	1,7	45	553	3,8	157	1874	10,3

Кадыңын ажылын шынарлыы-биле боттандырып күүседиринин төлээзинде, моон адаанда күүседир үүлдерни тодаргайлаарга:

а) эки үрелиг мыйыстыг малды сайзырадыр;

б) хойнуң санын көвүдедир;

в) өскү малды сайзырадыр;

г) тараалаңның тарыыр черни — 1932 чылда 15.000 га чедир улгаттырар;

д) түс черниң тараалаңның үрезинин сайзырадыр;

е) сиген кезер черни улгаттырар.

Көдээ ажыл-агыйның талазында чаартып тургузарның хөрээн дүргеня-биле күүседип тургузарда, ыындыг үндезин быжыг чер болза, күрүнениң эконому машинатүр белеткеп бээр салбыр черлер боор.

ТАР 10 чылдың оюнда ийи күрэконом бар— бирээзи тараалаңның, бирээзи хойнуң. Тараалаңның күрэкономунуң бо чылын тараан тараазы—800 га. Ол болза күрүнээ кончуг дузалыг. Хой мал сайзырадыр черде хойнуң саны 1000 ажыг санныг улуг өртектиг хой бар. Ам салган сорулга болза бо чылдың иштинде күрэкономга хойну 10.000 чедирер.

Көдээниң ажыл-агыйын социализмның ёзузу-биле чаартып тургузарының чоокчуунуң чылдарның иштинде көдээ ажыл-агыйзуушкунун сайзырадып чорударда, улустуң ажыл-агыйының кол кезин болур көдээниң ажылының бүдүүлгезиниң (с. 29) күжүн бүгү хемчээ-биле өрү көдүрер, малдың болгаш тараалаңның тарыыр черин улгаттырып сайзырадыр.

Көдээ ажыл-агыйны кадының ажылынга киирер болгаш чаа чаданың сууржуң байдалынга киирер оруу болза, көдээниң ажыл-агыйын чаартып чорударда, дүгү-биле тон кылыр завод;

3) саваң заводу;

4) будаа кылыр тээрбе.

Үстүнде айыткан үлетпүрнүң херек ажылын ам чоокку чылдарның иштинде чорудары-биле төлевилеп турар болгаш ол ажыл ТАР социализмның оруунче кирер көдээниң ажыл-агыйын сайзырадыр үлегер-чижекти көргүзер.

Көдээниң ажыл-агыйын сайзырадырдан аңгыда, түс чурттуң иштинде даг байлааның ажылы биче эвес дузалыг болур. Бо ыяшы-бүрү байлактар (алдын, мөңгүн, даг-дүгү, демир, чес, хөмүр-даш, дус болгаш оондаа өске), даг үлетпүрүн хөгчүдерде эрге чок чугула хереклер.

Даг үлетпүрүнүң дузазы үүл дээрге, кара чаңгыс оон улуг өртектиг карылгазы эвес, үүнүн-даа мурнунда Тыва арат республиктың үндезинниң болбаазырангай ажылчыннарын белеткээр.

Даг үлетпүрүнде ам бо үеде бүгү туруп турар ажылчыннарының 60% хуузу тывалар апарган. Бо үндезинниң болбаазырангай ажылчыннары болза, ТАР үлетпүрнүн пролетарларын тургузар үндезин дөзү болурдан аңгыда, араттың диктатурунуң болгаш түс чурттуң иштинге социализмның тургузуушкунун дүргедедир.

Арат түменниң улуг күзели болза, чолдак хуусааның иштинде бодунуң чуртун чаазы-биле чаартып тургузар дээнинин төлээде, моны күүседирде, арат түменнин талазындан дагның үлетпүрүнге болгаш күрүнениң ажылының черинге калбаа-биле кирзе чогуурдан аңгыда, идепкей кичээлдиг араттарны даштыкының сургуулунче чорудар болза чогуур.

Бүгү бо херек ажылга улустуң ажыл-агыйын социализмның ёзузу-биле чаартып тургузарда, кончуг улуг мөңгүн хөрөңги херектиг. 1931-33 чылда 5 сая чыгыы төгерикти салып киирер болза чогуур, бо хөрөңгиниң чамдыызын Тыва банкыдан кредиттеп (чегдирип) берип болурдан аңгыда, бо бээр хөрөңгиниң түкү ам-даа четпес.

Нам болгаш чазактың черинден демдеглээнинин ёзугаар улустуң ажыл-агыйын чаартып тургузуп, социализмның планын күүседип чорударының төлээзинде, ха-дүмнаның холбаалыг ССРЭ улустан база катап немелдениң кредидин алыр болза чогуур.

Салып киирер мөңгүн хөрөңги болза араттың ажыл-агыйын өрү көдүрер болгаш социализмның тургузуушкунун дүргедедир. Холечик, ядыылар болгаш ортумактарны кадының ажылынга киирер болгаш болбаазырангай майык-биле ажылын чорударынга шилчидериниң төлээзинде, араттың диктатуру моортан соңгаар боттуг дузаламчыны көргүзер.

ТАРН Төп комителиниң шын шугуму болгаш ССРЭ-ниң пролетарларының дузаламчызы-биче мурнунче социализмга бараалыңар!

Төлевилелди чугаалажып тур бис

БЫЖЫГ БИЛИГНИ — ЭГЕ КЛАССТАН

Республиканың улус өөредилгезинің 1991-2005 чылдарда кол угланыышкынарын Бажын-Алаак школазының башкылар коллективи ада-иелер-биле кады сайгарып чугаалашкан.

Өзүп орар салгалды төлептиг мөзү-шынарга кижизидер, амыдырал-чуртталгазынга аныяк-өскен боттары башкарныш шыдаптар кылдыр өөредир, кандыг-ла-бир ажылга мергежилдиг кижилер болган турарын чедип алырын кол угланыышкынарда кылдыр көрүп турар. Ында аныяк салгалды национал чаагай чаңчылдарга өөредип, бойдусту хумагалап, ону кижиниң дазылы-биле тудуш байлаа, өөрүшкүзү кылдыр көрүп, ургуларны экологтуг айтырыгларны шиитпирлээринче киириштирерин онзалап турары солун.

Шынап-ла, бойдусту кижиден хоорук көрүп келгенивис амыдыралдан бадыткаттынып турар. Суг бажы черлерни, тел ыяштарны, аржаан кара сугларывысты, тайга-таңдывысты камнавас, хайыра чок аажылаар, чүдедир, бужартадыр, хирлиг иштики, даштыкы хептерин чуур, ыяштарны кезер-хыдыыр, тайга-таңдывысты кайы хамаанчок казар, үрегдээр чорук тергиндээн. Ооң кадында өрт үндүрүп, аңмеңин хайыра чок өлүрүп, оларны улуг когаралга чедирип келген.

Чаа чыл байырлалында чараш ногаан шивилерни кеспитаан бис. Оларны 1-2 хонгаш үлдүр октаптар, ол-ла. Магазиннерге кылымал шивилерни чогуур өйүнде хөйнү сатса. Хереглелге ыяшты кескеш, ону чүс хуу ажыглавайн турар, ооң үүгле 40 хуузун ажыглаар. Ыяштың будуун чөвүрээзин аргаарыгга бок кылдыр кааптар, а ону от кылдыр ажыглаза. Шаанда арыгдан ыяштың кургаан одаарынга ажыглап, чыып, чүүктеп оттулуп чордувус. Ынчан арга-арыг, алаак, тык бок чок, арыг, каас, чараш турганы сактып ор мен. Ам арга-арыгда чежечеже бок каткан, өрттенген, ушкан ыяш бар-дыр, чээ?! Кижи кылаштаар арга чок.

Ынчангаш ол каткан, ушкан, өрттенген ыяштардан оттулар үүл белеткээр звеноларны школачылардан, ажылга хаара туттунмаан аныяктардан тургузуп болур.

Үзүктелиишкин чок өөредилгениң чадаларын, неделя шактарын эде көрүп турарын деткинр мен. А школаларга өөреникчилерниң класстарга санын эвзэжетсе деп саналдыг мен. Эге класс — өөредилгениң кандыг болурунуң үнер чаңгыс дөзү. Хамык шыпар оон хамааржыр. Эге класска кандыг билиг алганыл, дараазында класстарга база ол-ла деңнелге өөренир. Ындыг болганда эге класска өөреникчилерниң санын 20 кижи кылдыр тургусса кандыгыл деп, башкылар ону моон соңгаар практикалап көөрүн дилеп турар.

Ада иезиниң нараандан ырап, төрелдериниң бажыңынга азы иштериатка туруп алгаш, ургуларның өөренири ындыг-ла кончуг чедимче чок. Иези дег, адазы дег, өг-бүлези дег эргим чер кайда боор. Арыг-Бажы фермазынга долу эвес ортумак комплекс школаны ажыдарын ада-иелер саналдаанар. Ол ышкаш өөреникчилер биле ада-иелер харылзаа тударынга таарымчалыг болур кылдыр социал айтырыглар харылаар башкыларны суурга тускайлаарын школа дирекциязы өөрпип көөр деп аазаан.

Национал эт-септи кылып билир, дарганнаар, дааранар ус шеверлерни хаара тударыбиле ажыл бисте калбаргын. Школада өөредилге-бүдүрүлге комбинадын ажыдып, чонга ажыктыг бараанларны бүдүрүп садар ажылды организастаан. Ону Наксыл-оол Доңгак удуртуп эгелей берген. Ол боду шевер, тывынгыр кижи.

Кол угланыышкынарда кедээ башкыларның амыдыралынга хамаарыштыр тодаргай хемчеглер көрүнмээндир. Кодээ башкының үешагы шуут чедишпес, чай чок. Оларда чаагайжыды туттунган бажыңнар бар эвес. Магазинге, чунар-бажыңга, бажың ажылынга чеже үеин чидирип турар-дыр. Ооң кадында суурга —хөй-нинти янзы-бүрү ажылдарга чеже үе үнүп турарыл? Өөреникчилер-биле чогумчалыг ажылдаарынга, библиотекага номчуттунып, кичээлге белеткенирине үе эвзэш. Ынчангаш кодээ башкыны школадан дашкаар ажылдардан хостап, таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула.

Кол угланыышкынарны улус өөредилгезин эде көөрүнүң бүгү эки талаларының тургустунарынга кол быра-дыр деп билдим. Ону деткинр мен.

Александра МОНГУШ.

Бажың-Алаак школазы. Чөөн-Хемчик район.

Чөөн-Хемчикте Хорум-Даг ортумак школазының өөреникчилери омак-хөглүг, башкыларының тайылбырын кичээнгейлиг дыннап, кызымак өөренип турарлар. Ол школада 6 харлыгларның белеткел клазында элээн хөй чаштар бар. Ында кижизиткичи башкы Долаана Мөңгүн-ооловна Монгуш уругларны өөредилгезинге дузалажып, арга-сүмени берип турар. Бо класстың улуг башкызы Мария Санчай-ооловна Ооржак белеткел клазының чаштарынга быжыг билиглерни бээр дээш кичээлдерде көргүзүг материалдарын долузу-биле ажыглап турар. Бичин школачылар хөй куруузунда янзы-бүрү оюннарлыг кичээлдерни эрттиреринге сонуургалдыглар.

ЧУРУКТАРДА: Хорум-Даг школазының белеткел клазында чаштар башкызы Долаана Монгуш-биле.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ТОДАРАТСА, НЕМЕЗЕ

«Тыва АССР-ге улус өөредилгезиниң 1991-2005 чылдарда хөгжүлдезиниң кол угланыышкынары» деп Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң «Шын» солунга парлаан төлевилелин кичээнгейлиг номчуп таныштым.

Төлевилел тос бөлүктерден тургустунган. Оларда он бешчылдың иштинде улус өөредилгезиниң хөгжүлдезиниң кол угланыышкынарын айтып, кажан түүү кылырын, чамдык улуг айтырыгларны боттандырарынга кайы хире чарыгдал хереглеттине бээрин санап каан болду. Төлевилел Тывада улус өөредилгезинде амгы үеге чедир шиитпирлеттинмейн турар болган чаа чугула айтырыгларны киирип турары-биле онзагай. Оларның иштинде соңгаарладып болбас, дарый кичээнгейге алыр чугула айтырыглар хөй деп билдим.

Чөөн-Хемчик районда Хөндергей ортумак школазында башкылап турар мен. Ынчангаш төлевилелди школамның байдалынга дүүштүрүп, анда хамаарыштыр чамдык бодалдарымны илереттим.

Уругларны төлептиг мөзүшынарлыг, бот-өөредилгебиле билиглерни чедип алыр аргалыг болгаш тывынгыр, чогаадыкчы ажылдап шыдаар кижи кылдыр кижизидер дээни кончуг-ла чөптүг. Өөреникчилер колдуунда өөредилге комнары-биле кызыгаарлаттынып турарлар. Өске литературалардан боттары билиг шиңгээдип алыр сонуургалы болгаш аргазы чок болуп турары чажыт эвес. Чурум алдап чоруур, төлеп чок аныяк кижилер школага эки чедир кижизиттинмээннер ол. «III чадада (үстүкү 10-11 класстар) эртемнерни тус-тус болгаш хандыр өөредири, чогаадыкчы күш-ажыл кылырынга үндезилээн тускай угланыышкынныг белеткелди, мергежилди алырын азы өөредилге черинге киреринге белеткелди көрүп турар» дээн үүүлде «көрүп турар» деп эрекгей домактың орнунга тодаргай чылын айытса кандыгыл деп саналдыг мен. Үүге дээрге рынок экономиказынче шилчип турар үеде школа доосканнардан өөредилге-даа чок, ажылдаа чок артарлар көвүдээр. Ынчангаш ону болдурбас сорулга-биле доозукчуларның чурттап турар черинің байдалынга таарыштыр керээ өзүгаар оларны ажылдаарынга азы өөрениринге белеткээрин соңгаарлатпайн, чоокку өөредилге чылдарында эгелээри чугула.

Үшкү бөлүкте, өөредилге черинге оларның чогумчалыг деп көргешин өзүгаар национал ус-дарган мергежилиниң өөредилгезин ажыдар дээни амгы үениң негелдезинге бүрүнү-биле дүгжүп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, шаандакы тыва өгбелерниң эдилелдерин кылып билир кижилер ховартаан. Оларны тускай белеткээри ажыктыг. Чүгле ус-дарган мергежилиниң эвес, а харын янзы-бүрү тыва хептер быжар, даараар, алгы эттээр кижилерден белеткезе кандыг боор.

«Өөредилгени демократчыдары дээрге башкыга болгаш кижизидикчиге хостуг ажылдаар арганы бээри болур» деп дөрткү бөлүкте айыткан. Ону школага хүнү-биле боттандырып эгелей бээр ужурлуг чугула үүл деп санаар мен. Башкы, кижизидикчи бүрүзүн доктаамал хыналда, айтыышкын адаанга ажылдадып турган таптаашкын үеазиниң башкарылга методундан үштунар үе келген. Башкыга бүзүрел, бүгү талалыг деткимче, боттуг педагогиктиг, психологтуг болгаш методиктиг дуза херек.

Ниитите билдингир кичээл сайгарылгазының схемазындан алдынган айтыышкынарның башкыга амгы үеде ажыы эвзэш апарган. Башкы бодунуу-биле, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдааш, түүнелин көргүзер ужурлуг. Олла бөлүкте, Кежигүн бүрүзүнге хамаарыштыр чылыг психологтуг байдалды тургузары: ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлеринге башкы бодунга чедиишкиниг болгаш өскелерге ажыктыг идепкейин көргүзеринге таарымчалыг байдалды тургузар — өөредилгени демократчыдарынче угландырганын база айтып турар. Башкылар ортузында тургустунган микроклимат өөредилге-кижизидилге ажылынга болгаш башкы бүрүзүнүң чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарынга дорт салдарны чедирий турарын школа амыдыралы бадыткап турар. Оск-биле чергелештир башкының өөреникчилерге эөлдек-эвилек, хүндүлээчел хамаарылгазын чедип алыры аптык эвес деп бодаар мен. Шынап-ла, кижи бүрүзүнүң ажылында эки үүлдү үезинде эскерип, ону өскелерге дамчыдарын организастаары чугула үүл-дүр.

Кошкак өөредилгелиг өөреникчилерге чиигелде бээринге, таарымчалыг байдалдарны тургузарын көрүп турар деп бешки бөлүкте бижээн. Кандыг чиигелде таарымчалыг байдал тургузарын тодаргайы-биле айытса кандыгыл? Программаны долузу-биле шиңгээдип алыр аргазы чок өөреникчилер класс бүрүзүнде бар деп бодаар мен. Оларны класстан классче чыл бүрүде шилчидип турарга кижизидикчи салдары куду, а кажан катап олуртуп каарга оон дора болу бээрин практика көргүзүп турар. Үүнү канчаарыл?

Үүве билип алыксаар сонуургалын сайзырадыры, өөредилге материалдарынга кол үүүлдү ылгантар кылдыр өөредири башкы бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези, сорулгазы кылдыр санаардыр мен. «Улус өөредилгезиниң черлерине ханы билиглиг, уругларга болгаш бодунуг ажылынга ынак педагогтар ажылдаарын чедип алыр» деп дорту-биле айтыр болза эки деп саналдыг мен. Ында кандыг-даа ужур эдерген үүүл турбас ужурлуг деп бодаар мен. Төлевилелге «Школа болгаш ада-ие» деп бир бөлүктен өскемезе кандыгыл деп саналым бар.

Оолак ДУЛУШ.

Башкы. Хөндергей суур. Чөөн-Хемчик район.

Улуг-Хемде улусчу медицина

СЕГИП АЛГАШ ЧОРУП ТУРАР

Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурга ийи каът участок эмнелгези эрткен чылдың төнчүзүнде ажыглалга кирген. Бөгүн ында 50 шаа кижи кадыын сегидип, эмнедип чыдар. Мында кадыкшылга төвү база ажыттынган. Ынча көвей кижини кадрлар чедишпеэниден Станислав Серенот эмчи сестралары-биле кады чааскаан эмнеп турар.

Станислав Күжүгетович өзезинде эмчи училищезин дооскан Оон Кызылдың башкы институдуну биология факультедин дооскан. Ол чоокка чедир башкы ажылынга хаара туттунган турган. Эрткен чайын ол Кызылга келген кыдат специалистерден ине болгаш сиген-терапиязын практикага ажыглаарын өөренип алган. Шак ынчаар Станислав Күжүгетович амгы болгаш Чөөн медициназының чажыттарын билир апарган.

Чоокта чаа Хайыракаптың участок эмнелгезинде чыдар чамдык аарыг кижилер-биле чугаалаштым.

— Ине болгаш сиген-биле колдадыр эмнээр баштайгы тыта эмчивис Серенот шыырак-ла — деп. Ак-Талдан келген улуг назылыг ирей чугаалады. — Черле ындыглар ийик чоп, районнарга шыырак улус көстүп кээрге, төпче гыртып аппаар, бистин бо эмчивисти Кызылче кыйгырты бээр ирги бе дээш арай коргуп тур мен. Район төвүнче аппаар деп бодалдар база турган дээр чорду.

— Аарыым кедерээрге корей-даа, кыдат-даа эмчилерге акша төлеп турган, эмнедип пат болдум—деп. Арыг-Бажы суурдан келген Светлана Анай-оол чугаалаар. —Ынчалза-даа Станислав Күжүгетович ышкаш, аарыг кижилерни ылгай көрбес, сагыш човангыр эмчи көрбээн мен.

— Кижилерниң аарыын судалындан азы карактарындан тодарадыптар ындыг эмчилерге Шагаан-Арыг азы Кызыл эмнелгелериниге таварышкан силер бе?— деп, чугаага район төвүнден мында келген Александра Бегзи улашты. —Бистин эмчивис Серенот кара-бүүрээ аарыг кижилерни суг судалын туткаш, дораан эндевес кижи чорду. Анаа эмнелгеге саарга кандыг ийик? 3-4 хондур анализтер дужаатканш, оон кадык-тыр сен дээш чорудуптар. Эки-ле дизе, эндере таблеткалар бижип бээр. А бо эмчи кижилерниң сагыш сеткилиниң мыныгай дүвүнче көрүп, чазык-чаагай чугаа-сөзү-биле безин эмнеп орар. Бистин саза базып чоруур сигенивистиң дыка хөй эм-таң болурун бо эмчиден билдим. Хая-даш кырында бо-ла көгере берген чыдар чаатты хайындыргаш, ынаар холдарны суптарга, нерв аарыынга дузалыг дээн чижектиг үүүлдерни эмчивистен хөлүү билип алдым.

Станислав Күжүгетович эрткен чылдың декабрь айда Хайыракан суурга бүрүткеттинген шажын ниитилелиниң даргазы база кижи бооп-тур. Ол район Соведниин улус депутады. Бо-ла бүгү каттышкаш, ону кижилерге хамаарыштыр үүгле буянныг чорук кылырының оруунче киирген.

Эмнедип чыдар улустуң аразында Серенот эмчини Кызыл, Өвүр районнардан безин адап-сурап чедип келген кижилер бар болду.

Чөөн үүктүң аргаларыбиле эмнээр кадыкшылга төвү Шагаан-Арыг хоорайга бо чылдың январь 3-тен эгелеп ажылдай берген. Топту «Арат» кооперативтиң удуртукчузу Роман Черсуевич Огай ажыткан. Оон регистратор-бухгалтери Светлана Чамыян, администратору Виктор Кызыл-оол. Телефону — 2-25-36.

Огайны номчукчулар сактыр боор. Ол «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң девискээринге үш чыл бурунгаар арендага чер алгаш, арбуз, помидор, огурец тарып эгелээн. Чайын Огайның турлааның чаныңга майгыннардан бүткен хоорайжыгаш туруптар. Үш чыл дургузында ол аарыг кижилерден акша-көпеек албайн, беш муң чыгам кижини эмнээн. Оларның тозал хире хуузу сегээн болуп турар.

— Хоорайның үлетпүр зоназында турар автотранспорт бүдүрүлгезинден ийи орээл арендалап алгаш, «Найырал» ассоциациязынга мындыг саналы киирген мен: аарыг кижилерни халас эмнээйн, а силер мээн чарыгдалдарымны, акша-малыныңны төлеп берицер—деп, Роман Черсуевич менээ чугаалады. —Ассоциация саналды хүлээп албады. Ынчангаш эмнедип келген кижилерден бир сеанс дээш 10 рубль ап турар апардывыс, а эмнээриниң курузу 5 сеанстан тургустунар.

Огайның төөгүзү база солун кижи. Оон ада-өгбези угундан на улус эмнээр бооп чаяаттынган. Акызы медицина эртемнериниң кандидады, ам Москвада Чөөн үүк аргалары-биле эмнээриниң университедин ажыткан, оон ректору апарган. Роман Черсуевич Мурнуу Көрей-биле кады ажылдажылганын бүдүрүлгезин ажыдарын планнап турар. Оон сорулгазы — Чөөн үүк аргалары-биле эмнээр тыва кадрларны белеткээр, ону чергелиг курстар ажыдар, оът-сигенден эм-таң белеткээр, оон-даа өске.

— Оът-сигенден белеткээн эмнерниң 15 хуузун Тывага арттырган, артканын даштыкы чурттарже валютага садарын планнап турар бис— деп, Роман Черсуевич чугаалады.

— Тываның оът-сигенин хоозурадып каавытпас силер бе?

— Кыдат, Япон, Моол, Корей чурттары оът-сигенден эмнерни муң-мун чылдар дургузында белеткеп келген, ол черлер эм оът талазы биле хоозураваан болгай. Сөөлгү үеде эм оът-тарны каш гектар черге-ле тарып алыр база апарган. Ынчангаш ол дээш сагыш човаашкын турбас ужурлуг.

Бир ай бичин ажыг үе дургузында ниитизи-биле 112 кижи манда эмнеткен. Эмнеттиргеннерниң чамдызының бижимел өөрүп четтириишкиннериниден одуурлары мадаа киирейн:

Константин Ошаров, Шагаан-Арыг хоорайның хоочун чурттакчызы. Улусчу докторнун ачызында бодум-даа сегидим. уругларым уруу Галяны даа эмнедип алдым. Сидни билинмес турган уруг үүве. Ийиги сеанс соонда-ла кан-кадык апарды.

Аман Владимир, Чаа-Хөл суур. Кадыкшылга төвүнүң турар ийиги каъдынче күдээм чүүктеп үндүрүп турду. Огайга эмнеткен соонда кадык болдум.

Нина Литенкова, «Шагаан-Арыг тудуг» комбинады. Кара-бүүрээм аарааш, инебиле эмнеттим. Кадыым экижий берди. Анаа эмчилер Огайдан культурага болгаш буянныг чорукка өөренир ужурлуг.

Юрий Таушкин, Шагаан-Арыг хоорай. Ийи чыл бурунгаар бо эмчиге таакпылаарындан эмнеткен кижи мен. Ол үениң дургузунда таакпылавадым. Оон семирий бергеш, таакпылап эгеледим. Ол дуза болбады. Ынчангаш таакпылаарындан база катап чарылдым.

Өске районнардан келген кижилерниң бижимелдери база бар болду. Чоруп тура, оон айтырдым:

— Эпчоксунмаңар, Роман Черсуевич, сөөлгү айтырыг: бурганга чүдүүр силер бе?

— Ийе —деп, ол бодаанмайн-даа, дорт харылады.

Новосибирск хоорайдан Улуг-Хем районну шефке алган эртемден эмчилерниң бирээзи Сергей Козырев бир катап менээ мынча дээн:

— Тывалар кижи төрелгетеннин сайзыралынын эн эки эвес талаларын шиңгээдип алгаш, бойдустан хоорлуп эгелээн. Ынчалза-даа бөгүн олардан өске бойдуска чоок ындыг чон чок. Оон чылдагааны-биле оларның аарыгларының 60 хуузун кызаа специалистер эвес, анаа психотерапевт эмнеп каап болур.

Районда амгы үеде улусчу медицинаның баштайгы кадрлары болуп Станислав Серенот биле Роман Огай олар аарыгларның түүнелин эвес, чылдагаанын эмнээрин шенеп турар ёзулуг психотерапевтилер болур. Олар боттары эскербейн, экстрасенстер-даа апарган турар-ла. Бир-ле дугаарында кижилерниң сеткил-сагыжын чазап эмнээр улусчу докторлар-дыр ийин.

Колур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр).

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлериниден. 9.15 Уруглар шагы. 10.15 Мультфильм. 10.25 «Ай лаа ю, Петрович». Уран-чечен фильм. 12.00 Медээлер. 12.15 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражыышкын. Шотландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 13.05 — 13.50 Уругларның хогжум клуву. 14.45 «Хоорай кыдында эмнелге». Уран-чечен фильм. 18-19 сериялары. 16.45 С. С. Прокофьевтиң төрүттүнгениниден бээр 100 чыл болганынга. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 «Лада» Англияда». Телефильм. 18.55 «Гэгмен». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 19.25 «Ыяштар улуг турда». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.45 ИХМ медээлериниден. 22.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 23.00 «Пи» демдек адаа-биле». 00.30 «Камгалал бижик» бөлүктен телефильм. 01.05 — 02.30 «Арбаттың чурумалдары». Уран-чечен телефильм. 2-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Заповедникче аян-чорук. 8.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.55 Биология. 8 класс. Баштайгы ан араатаннар болгаш үүгле база олар эвес. 11.05 Вивлиофика. 11.35 «Сары-Челек заповедниги». Телефильм. 11.55 Концерт. 12.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чурукчу Гулливер болур ужурлуг». Э. Неизвестный-биле ужуражыышкын. 13.05 Ритмниг гимнастика. 13.35 — 14.35 Г. Калла — «Сапыктыг моортай». Фильм-шин. 15.55 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 30 км. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Азия төвү». 18.55 Медээлер. 19.00 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.05 Бут бөмбүү. Эш-хуу ужуражыышкын. Шотландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Соведниин сессиязында. 22.15 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 30 км. Эр кижилер. 23.00—00.30 «Иллюзион». «Пышка». Уран-чечен фильм.

Кино

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Распорядитель бала» (Польша) 10.00, 12.10, «Человек из черной «Волги» 14.20, 16.30, 18.40 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Клетка» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Конек-Горбунок» 9.20, 13.00 «Бойдустуң өңнүктери» деп киноклуб: «Возвращение к свободе» 10.40, 14.20, «Беспредел» 16.10, 18.10, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Как вас теперь называть?» 13.30, 15.20, «Замужем за мафией» 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 13.30, 16.10, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Берег спасения» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИ

Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң Кадыкшылдың республика төвү чонга дараазының эмчи дузаламчызын көргүзүп турар:

янзы-бүрү аарыгларның үезинде биоэнергия шолун орталандырар (Джуваның аргазы-биле), мага-ботту, а ол ышкаш организмниң аңгы-аңгы кезектерин массажтап суйбаарының, радикулиттерден, остеохондроз-тардан, люмбагондан, полиартриттерден аараан кижилерни ине-биле эмнээриниң талазы-биле ачы-дузаны чедирип турар.

Күш-ажылчы коллективтерге кадыкшыдылга бөлүктеринге өөредип, акушер-гинеколог, кардиолог, терапевт эмчилер керээге үндезилээш, шинчилгелерни кылып болур. Ол ышкаш бертиннишкиннерни эмнээр талазы-биле фитотерапевт тустус кижилерге консультация кылырын база организастап турар.

Кадыкшыдылга салбыры бот орулга-чарылга-биле ажылдаар.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузунуң № 10. Телефон № 3-53-87.

• • •

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң Кадыкшыдылга төвүнге доктаамал ажылдаар журналист, психолог ине-рефлексотерапевт хереглеттинип турар.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу № 10 бажың. Кол эмчиге баар. Телефон № 3-53-87.

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС...

(Республиканың уран-чечен 15 агитбригадаларының көрүлде-конкурузу).

Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга февраль 9-та 10 шакта эгелээр.

Билеттерни Ленин кудумчузунда № 15-те, РНМЦ-де садып турар.

Ажылче чалалга

«Кызылдың техбараанларны мөөнеп саарар» садыг фирмазы дараазында ажылдакыларны чалап турар: юрист, экономика кылдызының начальниги, экономист, инженер-программист, инженер болгаш бүдүрүлге ачы-дузазының ажылчыны, товароведтер, участок мастери, слесарь-сантехчи, кладовщик, бааза ажылчыннары, бухгалтер.

Кварталда, бүдүн чылда ажылдың түүнелдерин өзүгаар акша төлевир-шанналын бээр. Фирмада магазин, эмчи пунктузу, буфет бар. Ажылдаар черге автобус чедирип турар.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 17 бажың, автобустар маршруду 2, 10, доктаар чери — № 19 магазин.

Фирманың кадрлар кылдызы.

ШАГАА ХҮННЕРИНДЕ

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының көргүзүглери

Февраль 15-те
Фойеге—Шагаа байырлалы
Спенага—чаңгыс көжеге балет «Бурганга өргүлде тудары» (композитор П. Геккер).

Февраль 16-да
Фойеге—Шагаа байырлалы
Спенага—«Күзел» театр-студияның шинзи «Дамдын лама» (авторлары Б. Эрдынеев, Р. Бадмаев).

Февраль 17-де
Фойеге—Шагаа байырлалы
Спенага—хөгжүм-шин театрының шинзи «Энесай-Мерген» (В. Серен-оол).

Эгелээри 17.00 шактарда
Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар.

«ПАЗ» «КАВЗ» ХЕРЕК

Тываның күрүне филармониязы «ПАЗ», «КАВЗ» азы «Турист» деп автобустарны садып алырын чарлап тур.

Филармониянын турар чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 58, телефоннар №№ 2-46-02 болгаш 2-55-69.

ДЫННАДЫГ

Бүдүрүлге чорудулгазында эде кылыышкыннар эгелээш-биле холбаштыр, чондан эрги пөс-таавы болгаш хеп аймаан, өңнүг металлдар артынчыларын хүлээп алырын бо чылдың февраль 6-дан март 1-те чедир тур ссскатканын Тываның артынчы курлавырлар чери дыннадып тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34. ◆ ора лакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ◆ ораланчылары — 3-45-93 Киллистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылынын—3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар—3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер
Чылда 260 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амалы.
Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 51.